

С. АНОРБОВ

парвоз

[ОЧЕРКЛАР]

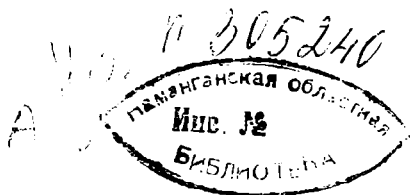
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети

«Ёш гвардия» нашриёти

Тошнент—1973

«Инсоннинг юксак фазога парвоз қилиши ша-
роитини ўрганиб, шу учининг беҳатар ўтишини
таъминлаётган олимлар, врачлар ичида ажойиб
ўзбек фарзанди ҳам бор»,— деган эди Юрий Га-
гарин.

Ёзувчи Суннатулла Анорбоевнинг «Парвоз» деб
аталмиш ушбу китобида биринчи космонавт-
учувчи тилга олган олим ва замонамизнинг бош-
қа атоқли кишилари ҳақида ҳикоя қилинади.

© «Ёш гвардия», 1973 й.

ҚОРАҚАЛПОҚ ДАФТАРИДАН

САҲИФАЛАР

Йўл хотираларимга мен шундай сарлавҳа қўйдим. Аммо зинҳор, улкан, ҳассос шоиримиз Миртемир билан беллашмоқчидир, деб ўйлай кўрманг, ҳурматли китобхон. Фақат, келажаги ёрқин Қорақалпоғистон бўйлаб кезганимда севимли шоиримизнинг «Қорақалпоқ дафтари» деб аталмиш шеърларидаги нафис ва ёлқинли мисралар қорақалпоқ дўстлар қалбига кириш, гирдобли Амударё сирини билиш, афсонавий очил-дастурхондай маъмур Орол дийдорига тўйиш, пахтазорлари — қумтепа — саҳро билан, шוליшоялари — қамишзор тўқай билан туташ бу республиканинг чинакам чиройини англашда менга бир калит бўлди.

Шоир айтмоқчи, тарихи бир вараққа жой бўлиб кетадиган навқирон Нукус мен бориб қўнган кун ўз ҳаяжонини, ўз ташвиши билан яшамоқда эди: Қорақалпоғистон ёзувчилари ўз съездларига тўпланиб, кейинги йилларда яратилган асарларни муҳокама қилаётган, қорақалпоқ адабиётининг равнақи учун янги режалар тузаётган эдилар. Улар кундузи сермазмун мажлислар қуриб, кечқурун отахон шоир Содиқ оғанинг етмиш йиллигини байрам қилдилар.

Нукус-қалъа замонавий шаҳарларга хос кўкрак кериб

нафас олар: пахтазор, шолিপоялар йироқда бўлишига қарамай, бу ерда ҳам катта хирмон, тоғ-тоғ ҳосилнинг қайноқ ҳовури ҳар қадамда сезилиб туради. Эрта тонгда корхоналар ва ташкилотларнинг дарвозаларидан машина-машина ҳашарчилар теримга жўнаб кетаётганини кўрасиз. Радио ахборот бера бошлаши билан йўловчилар таққа тўхтаб, республика куни кеча қанча пахта топширгани, қайси район байроқдор бўлиб олдинда бораётгани билан қизиқиб қоладилар. Идораларга кирсангиз ҳам гап айланиб келиб пахта устида тўхтайди. Халқнинг бойлиги, фахри, дастурхондаги нони шу пахта туфайли бўлгач, бундай қувонч, бундай гапларнинг бўлиши табиий, албатта.

Биз ҳам Нукусда узоқ турмай, пахта далаларига йўл олдик.

— Мен сенга Тошкентни кўрсатаман,— деб ваъда берди қамроҳим Тиловберган оға.

Хўжайли — Қўнғирот тош йўлида соатига саксон километр тезликда кетаётиб, теварак-атрофга қарардим. Ям-яшил воҳадан чиқиб, яккам-дуккам жингил ўсган саҳро қўйнига шўнғидик. Шундагина Тошкентдан минглаб километр йироқда эканим ёдимга тушди. Тиловберган оғанинг ҳазилидир, деб қўя қолдим. Забардаст шоир ҳазил-мутоибасиз гапирмайди.

Шуманай афсонаси

— Шуманай — Чаманой деган қизнинг исми,— дея тушунтира кетди Тиловберган оға.— Қорақалпоқда бир афсона бор. Бу ердаги халққа Аму яқин бўлса-да, сув бир умр армон бўлган. Сув бўйида ўтириб, сувга қонмай ўтган неча авлод. Тенгак Аму баҳорда тошиб, халқнинг мол-жонини, ҳатто бешикдаги боласигача оқизса, саратоннинг гармсели экин-тикинни қовжиратган. Халқ-

нинг охи-фигони на худонинг, на хоннинг қулоғига етган. Буни фақат халқнинг асл қизи Чаманой эшитган-у, юрагида огир дард қилиб кўтариб юрган. Чаманойга ўзга юртлик бир бий ошиқ экан. Қиз унга шарт қўйибди: «Агар Амудан ёп қазиб овулимга сув келтирсанг мен сеники бўлай», дебди. Бий ниҳоятда бой экан. Тилла-кумуш, қўй-эчкисини сарфлаб ёп қаздирибди. Иссиқ кунда сўлиб турган экинлар сув ичиб тирилибди. Элатнинг чеҳраси очилганини кўрган Чаманой, «Мақсадимга етдим», дебди. Лекин у қорни тоғорадай, юзи товоқдай, соқоли тўрвадай бийни ёмон кўраркан. «Шу сассиқ чолга теккандан ўлганим яхши», деб ўзини Амуга ташлабди... Шуманайнинг қум босиб кўмилиб кетган эски ёпи мамлакатимиз фашизмга қарши ҳаёт-мамот жангги олиб бораётган 1942—1943 йилларда қайта қовланди. Ватан тақдири қил устида турган энг огир йилларда келажакка ҳамиша умид билан яшаган халқ юз йил муқаддам аждодлар томонидан ташлаб кетилган Шуманай чўлига яна сув олиб борди. Яна экинзор, чаманзорга айлан-тирди.

Машинамиз катта йўлдан бурилиб, пишиқ ғишдан тикланган обод қишлоқни оралаб бориб тўхтади.

— Етдик,— деди Тиловберган оға.

— Қаерга?— дедим тушунмай.

— Тошкентга,— деди у жиддий.

Яна ҳазиллашяпти, деб ўйлаб, кулдим.

Йўқ, биз келиб тўхтаган жой «Тошкент» номидаги совхоз қишлоғи экан. Чиндан ҳам унинг пойтахтимизга ўхшаброқ кетадиган томонлари бор: қишлоқ бош план асосида қурилмоқда. Битгач гўзал, чароғон манзилга айланиши турган гап.

Бизни совхоз директори Бердибой Қурбонов кутиб олди. Оёгида брезент этик, эгнида эски камзул, деҳқонча кийинган.

— Бердибой ҳақида «Коммунизм даврининг киши-си» деган очерк ёзганман,— деб илова қилди Тиловберган оға.

Бердибойнинг қирра бурни сал қизарди, қуюқ қошлари чимирилди.

— Коммунизм даврининг одамлари бошқачароқ бўлишса керак,— дея кулимсираб қўйди.

— Ленин айтган: ҳам маънавий томондан, ҳам жисмоний томондан гўзал бўлишадн.— Тиловберган оға ўз очеркидаги фикрини ёқлади.

Бердибой Қурбонов бизни пахта териляётган далага бошлаб борди. Бир томонда ранго-ранг кийинган теримчилар. Бир томонда кўм-кўк қўш кема оппоқ пахтазор бўйлаб сузиб кетаётибди.

— Анови картанинг бир кўсагида қирқ саккиз чигит санадим,— деди Бердибой.

Биз ҳам санаб кўрдик. Чаноқнинг бир хонасида тўққиз, бошқасида саккиз... ҳаммасида қирқ уч чигит.

— Ўтган йили қандай бўлган?— пахта чигитларини санай туриб сўради Тиловберган оға.

— Одатда ўттиз беш чигитгача бўларди, бир кўсадаги пахта оғирлиги тўрт-тўрт ярим грамм келар эди.

— Бу йил пахтангизнинг салмоги дуруст-ку!— дедик.

— Икки ҳисса ортиқ!— Биз томонга жиддий боқди Бердибой.— Яқин-яқинда ҳам бу ернинг одамлари:

«Қурбақа булбулим,
Якандан гулим.
Шуманайда чўчқа қувган севгилим»,—

деб қўшиқ айтиб юрганлари ёдимда.

Халқнинг ижодий қудратига қойил қоласиз. Қурбақалар қуриллаб ётган қамишзор, тўнғиз болалаб ётган тўқай кўз ўнгимга келади. Матонатли, меҳнатсевар қорақалпоқ халқининг қўл кучи билан очилган мана бу

қўрпқ ерлар ҳозир воҳанинг энг гўзал, обод пахтазор-
лари!

Омади келган йигит

Қорақалпоғистон республикасининг асосий шоли базаси. Шоликор хўжаликларнинг энг бадавлати Қўнғирот районидаги Чапаев номи совхоздир. У 1964 йили ташкил этилган. Совхоз қишлоғи янги, ҳали кўкаламзорлаштиришга ҳам улгуришмаган. (Бунга шўр сизот суви ҳам халал бераётган экан.) Хўжалик биринчи йили 800 гектар ерга шоли эккан бўлса, бу йил 2100 гектар ерни ишга туширибди. 7 ярим минг тоннага яқин ҳосил кўтармоқчи.

— Илгор бўлишнинг ташвиш катта экан,— деди Унгарбой Қурбонниёзов.— Ўтган кун киночилар келиб овора қилишди. Кеча телестудиядан. «Тракторда ўрганинг бўлмайди, комбайнда ўриб янчишни кўрсатишимиз керак», дейишди. «Комбайн солишга уч-тўрт кун вақт бор. Шолিপоя нам, ўраб кетади», десам қани кўнишса! Турган-битгани дахмаза!

— Биз ҳам сизни безовта қилгани келгаимиз,— деб фотограф ҳамроҳимга қараб қўйдим.

Анчадан бери шайланиб турган ҳамроҳим директор жилмайган заҳоти аппаратни чиқ этиб босди.

— Бўлмаса мен сизларни бизнинг омади келган йигитимиз билан таништирай. Ҳа, ана ўзи ҳам келиб қолди!— деди Қурбонниёзов дераза тагига келиб тўхтаган «Волга»га имо қилиб.

Салдан кейин кабинетга ўрта бўй, қотмагина бир киши кириб келди. У ҳам бу ердагилар каби оёғига этик, бошига похол қалпоқ кийган. Эғнида қизил катак кўйлак.

— Тиловмуротнинг раднатори бузилган экан. Механикни юбордим,— деди у.

— Танишинглар,— деди директор, ўрнидан туриб.— Наби Жайиқбоев, совхозимизнинг байроқдор бригадир.

Набининг асл касби тракторчилик. Олтмиш бешинчи йилдан бери биринчи бўлимдаги иккинчи бригадага бошлиқ экан. Планини бажармаган йили йўқ. Ўгли Хидирали ҳам ота касбини эгаллаб, комбайн ҳайдаркан.

Набини «Омади келган йигит» деб аташларининг боиси меҳнатдаги ютуқларидир, деб ўйлаган эдим. Бундан бошқа сабаблари ҳам бор экан. Ўзоқ йили 75 гектар ернинг ҳар гектаридан салкам 40 центнердан шоли олгани учун у «Москвич» машинаси билан мукофотланибди. Ўтган йили бир сўмлик лотереяга «Волга» машинаси ютибди.

— Бу йил ҳам бир нимага илиниши аниқ. Ваъдаси 50 центнердан,— деди директор Набининг елкасига қоқиб.

Ютуққа чиққан сут рангли «Волга»га ўтириб шопоялар тепасига борганимизда Наби Жайиқбоевнинг ваъдаси асосли эканига ишондик. Шоли белдан келади. Сап-сарик, тилладай. Ичида бегона ўт кўрмайсиз. Тилловмуротнинг комбайни тузалиб қолибди. Энига олти метр жойдаги шолини бехато ўриб кетаётибди.

На чора, директорнинг аччиғи чиқса ҳам, ўроқчиларни бир оз ишдан қўйишга тўғри келди. Ҳамроҳим сурат олишга қулайроқ жой қидириб, кўп уринди.

— Вой-бўй. Шоли экишдан ҳам суратга тушиш қийин экан-ку!— деди Наби кулиб.

Хўжайлининг хирмони Говур қалъадан баланд

Хўжайли райкомининг биринчи секретари кабинетига кириб борганимда Олимбой Ражабов Валентин Софрошин билан гаплашиб ўтирган экан.

Валентин Николаевич билан меҳмонхонада танишганмиз. У Ленинграддаги машҳур Киров заводидан. Бу ерда Киров номидаги завод ишлаб чиқарган қудратли К-700 трактори синовдан ўтказилибди.

— Олтиш еттинчи йилнинг... янглишмасам, саккизинчи сентябрида поезд платформасидан туширдик,— деди Олимбой Ражабов.— К-700 ни Энгельс номли колхозга бердик. У ерда уч йил давомида пахта далаларини шудгор қилди, шолипоярларни ағдарди. Қиш кунлари ўғит ташиди, ёз кунлари сабзавот. Хуллас, тиним билмади. Раҳмат қизил путиловчиларга. Қишлоқ хўжалиги учун қудратли машина яратишибди. Энди мана, Валентин Николаевич тракторини қайтариб олиб кетаётибди.

— Колхоздагиларга жуда ёқиб қолибди!— луқма ташлади Софрошин.

— Бир кеча-кундузда ўттиз икки гектардан ер ҳайдаб, тўрт-бешта занжирли тракторнинг ишини бир ўзи бажаргандан кейин ёқмасинми!— деди Ражабов фахр билан.

— «Ташлаб кета қолинг бизга, пулини тўлайлик», дейишади колхозчилар.— Софрошин жилмайди. Завқи келганиданми, кўзлари қисилиб, гўштдор юзи қизариб кетди.— Уларнинг шу гапи учуноқ бериб кетар эдим. Лекин,— яғриндор кифтини қисди,— иложим қанча? Тракторни олиб борганимдан кейин конструкторлар унинг ичак-чавогини ағдаришади. Ҳар бир деталнинг уч йил иш давомида аниқланган чидамли-чидамсиз томонларини ўрганишади. Кейин аввалгидан ҳам кучлироқ янги трактор яратилади.

Софрошинга оқ йўл тилаб хайрлашаётганимизда Олимбой Ражабов:

— Сизнинг тракторингиз билан пахта териб бўлмайди-да, йўқса теримга сафарбар қилардик!— дея тегишди.

Олимбой Ражабовнинг таржимаи ҳоли Улуғ Ватан

урушидан кейин вояга етган кўнчиллик ёш эзилларникидан фарқ қилмайди: ҳозирги Беруний районида деҳқон оиласида туғилган, эллигинчи йилда Тўрткўл педагогика билим юртини тамомлаган, кейин Тошкент юридик институтини битирди. Қорақалпоғистонга қайтгач юрис-консулт вазифасидан область партия комитетининг бўлим мудирини лавозимига хизмат йўлини босиб ўтган.

У ишлаб туриб Ўзбекистон Фанлар Академияси Фалсафа ва ҳуқуқ институтини аспирантурасида сиртдан ўқиди. 1965 йили Олимбой Ражабовга Қорақалпоғистон АССР Министрлар Совети фаолияти тарихига оид илмий иш учун ҳуқуқшунослик фанлари кандидати деган унвон берилди. Мана, уч йилдирки у Хўжайли район партия комитетининг биринчи секретари.

Кабинетга олдинма-кетин одамлар кириб келишди. Булар ирригатор, мелиораторлар, район сув хўжалиги ва қурилиш ташкилотининг командирлари. Пахта терими айна қизиб кетган, Хўжайли району кушга тўрт процентдан ошириб пахта топшириб турган бир пайтда бундай кенгаш чақирилиши бизни ажаблантирди. Телефон жиринглади. Ражабов трубкани олиб жимгина қулоқ солди. Унг томонда райкомнинг иккинчи секретари Юлдуз Иванович ўтирар эди.

— «Ленин байроғи» бир «Қолхида» сўраяпти,— деди Ражабов унга.

— «Ленин байроғи»гина эмас, бошқа колхозлар ҳам пахта ташишда қийналишяпти.

— Юлдуз Иванович, Нукус автобазаларида йўқми-кан? Бўлса, ўнтасини сўраб олсангиз...

Мажлис давом этарди.

— ... Биз мавсумда 70 минг кубометр ер қазिशимиз керак. Ҳозирча 23 минг кубометр қазидик. 17 экскаватор ишлаб турибди,— дея кенгашга ҳисоб берарди район суғориш системасининг бошлиғи Райимбой Ўтапов.— Ҳар

каналда учтадан экскаватор ишлаб турибди. Инженерлар биркитилган...

— Райимбой!— Ражабов нотқнинг сўзини бўлди.— Мана сентябрь тугай деб қолди. Асосий ишнинг учдан бири ҳам бажарилмаган. Ноябрьда каналлар тўнгади. Унда нима қиласан? Сеитниёзов!— Нимадандир ташвишлангандай, полга тикилганча ўтирган тўлагина оқсариқ кишига мурожаат этди.— Қазувга қанча экскаватор чиқаргансиз?

— Ўнта.

— Қолганлар-чи?

— Тўрттаси ремонтда...

— Ёзда ҳам ремонтда эди!— Ражабов ўрнидан туриб кетди.— Сеитниёзов! Сиз раҳбарлик қилаётган қурилиш-монтаж бошқармасидаги одамларни ҳар бир қўл ҳисобли бўлган ҳозирги масъулиятли пайтда пахта теримидан озод қилиб қўйишимизнинг сабабини тушунасизми? Катта йўлдаги кўприк ҳали битмаган. Участка бошлиғингиз Матенов битта экскаваторни эплаб ишлата олмаса! У қандай одам ўзи! Сеитниёзов, Ўтапов, Дўстжонов, яна бир карра шуни яхши билиб олинглар. Келгуси йилнинг ҳосили сизларнинг ҳозирги кундалик ишларингизга боғлиқ. Ёп, зовурлар вақтида тозаланмаса қишки, баҳорги шўр ювиш кечикади. Бизнинг шароитимизда бунинг оқибати маълум. Бу ердан чиқиб ўз ташкilotларингизга боргач, коммунистларни тўплаб бир ўйлаб кўринглар. Аниқ режа тузинглар. Бугунги кенгашият ишларини райком яқин вақтларда текшириб кўради...

Кенгашга тўпланганлар тарқагач, Ражабов район халқ контроли комитетига телефон қилди:

— Энгельс номли колхознинг проценти кеча сал пасайибди. Ташишнинг мазаси йўққа ўхшайди...— У андак индамай қулоқ солиб турди-да, бош иргади:— Яхши.

Бориб ёрдам бериб юборинг.— Трубкани қўйгач бизга қаради.— Хоҳласаларинг, сизларни кеча кўчма Қизил байроқ олган Ҳамза номидаги колхозга олиб бораман.

Кенгаш давомида деразага тикилганча, хаёли қочиб, ўзича ниманидир ппчирлаб ўтирган Тиловберган оға ўр-нидан тураётиб аста хиргойи қилди:

...Хирмонлари мисли осмон,
Говур қалъа қўрғонидан
Баланд десам янглишмасман...

Йўл-йўлакай Ленин номли колхозга бурилдик. Найманликлар томонидан Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлган бир юз ўн уч ҳамқишлоқларига атаб ўрнатилган ёдгорлик қаршисида бир дақиқа сукутга чўмдик. Номлари зарҳал билан ёзилган мармар дафтарга ишора қилиб:

— Қаранг,— деди Олимбой Ражабов,— Гелдиев Итрик, Гелдиев Холбой... бир оиладан икки ака-ука... Улар бизнинг бугунги кунимиз, тўкин-сочин ҳаётимиз учун жон фидо қилдилар...

Муздакхон қалъаси вайроналарини ёнлаб ўтиб катта пайкал ёқасида тўхтадик. Арава устида туриб ниқтаб пахта босаётган қўнғир чийбахмал камзулли киши билан «ҳорма — бор бўл» айтишдик.

— Қачон энди?— деди пастда туриб Ражабов.

— Бугун, ўртоқ секретарь.

— Аниқми?

— Чин сўзим!— деди қўнғир чийбахмал камзулли киши чеккасини енгил билан арта туриб.— Ошиб ҳам кетади.

— Унда, олдиндан табриклаб қўяйлик. Лекин, маррага етдим-ку, деб бўшаштириб юборманг, Соғинбой ака. Ҳали пахтангиз кўп.

— Бўлмасам-чи! Икки юзга ҳам қурбимиз етади.

— Балли.

Тўпхона деворларининг арра тишли кунгураси худди булутларга қадалгудай баланд. Қадимий шаҳар ҳаро-баларига яқинлашганимизда Тиловберган оға энди тову-шини баралла қўйиб, таниш мисраларни такрорлади:

Оқ момиги кўпириб тошган,
Хирмонлари мисли осмон,
Говур қалъа кўрғонидан
Баланд, десам янглишмасман!

Машинадан тушганимизда у қадимий кўрғон томонга қўл чўзиб хитоб қилди:

— Бу йил Хўжайлининг хирмонлари мана шу Говур қалъадан баланд бўлади!

— Янглишмадингиз,— деди Ражабов баланд, хипча қаддини букиб сал энкайганича юқорига йўл бошлаб бораётиб.— Мана шундай минг йилларга чидаган зўр Говур қалъани-ку, бобокалонларимиз яратган экан, нега энди биз пахтадан тоғ ярата олмаймиз?

Говур қалъанинг энг баланд нуқтасига чиқиб чор атрофга назар ташласам ҳамма ёқ лайлаққор ёғиб ер бетини боса бошлагандай олачалпоқ. Узоқда Хоразм шоҳлигининг қадимий пойтахти Кўҳна Урганч минораси кўриниб турибди. Кўз илғаганча, пахта, пахта дала-лари.

— Фақат териб-ташиб улгурсак бас,— дейди Ража-бов пастда ўрмалаб кетаётган машиналардан кўз узмай.

Говур қалъа Амударё қирғоғида жойлашган обод шаҳар бўлган. Кўҳна Урганч ҳам... Қадимий тарих жин кўчаларида кезиб, узоқ ўтмишда ҳам пахта, арпа эккан, ёп қазиб боғ-роғлар кўкартирган, буғдой, шоли экиб эл дастурхонини маъмур қилган довурак, қадоқ қўлли бо-боларимиз руҳини ёд этиб, вақт ўтганини билмай қолиб-миз. Тарих — сирли ва сەҳрли. Ер юзи ҳамиша адолат ва

разолат, маърифат ва жаҳолат ўртасидаги кураш майдони бўлиб келган. Тарих кураш билан жозибалидир. Аммо мана бу рўнарамиздаги реал ҳаёт ва унинг эртаси ундан ҳам жозибали ва умидбахш!

Биз Говур қалъа гумбазидан тушиб, зовурнинг у томонидаги Ҳамза номли колхозга қараб йўл олдик. Колхозда давлатга пахта сотиш планини тўлдирган, ҳозирнинг ўзидаёқ гектар бошига қирқ центнердан ошириб ҳосил олган машҳур пахта устаси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Йўлдош Маткаримов, ҳозирнинг ўзидаёқ «Ўзбекистон» пахта териш машинасида юз эллик тоннадан ортиқ пахта терган моҳир механизатор Жумабоев, яна ўнлаб пахта усталари меҳнат қилмоқдалар. Мен улар билан Олимбой Ражабовнинг ҳикояси орқали гоийбона танишман. Олимбой Ражабов уларнинг болачақаларигача билди.

— ... Колхоз раиси Абдукарим Холбоев илгари шу колхознинг ўзида партия ташкилотининг секретари эди,— деди у.— Яхши партия ходимларидан эди. Шунинг учун шаҳар Советига раис ҳам қилиб кўтаришган эди. Ҳали ҳозирча шаҳар бошқа, қишлоқ бошқа. Ўзига яраша ташвишлари кўп. Шаҳар хўжалигини эплаб кетди-ю, ҳар қалай, қишлоқ боласи эмасми, маълумоти ҳам қишлоқ хўжалигига мос. Шунинг учун йил бошида уни шу колхозга раисликка тавсия этдик. Колхозчилар қучоқ очиб қарши олишди. Холбоев райкомнинг ҳам, колхозчиларнинг ҳам ишончини оқлади. Колхознинг ҳозирги қадам олиши чакки эмас — Қорақалпоғистон ҳукуматининг кўчма Қизил байроғини олди. Шаҳар Совети раислигига ўзимиздан чиққан бошқа бир йигитни тавсия этдик. Унинг иши ҳам чакки эмас. Сабаби, ўзи қурувчи инженер. Шаҳар коммунал хўжалигида анча ишлаб тажриба ортирган... Ия, ана! Қаҳрамоннинг ўзи хирмон бошида юрибди-ку!

Биздан ўн қадамча нарида қотмадан келган баланд бўйли бир одам турарди. У далага ишлагани чиққан кишига ўхшамайдди. Оёғида хром этик. Эғнида оҳори тўкилмаган кул ранг костюм. Бошида зангор велюр шляпа, кўкрагида Олтин Юлдуз.

— Йўл бўлсин?— дея қўл берди унга Ражабов.

Қаҳрамон индамади.

— Нукусга кетяисизми?— қайта сўради Олимбой Ражабов.

— Йўқ...— у пўманиб ерга қаради.

Кейин билсак, бу ерга Қорақалпоғистон телестудиясининг оператори келиб кетган экан.

Қутлиқиз момонинг қўшиғи

Колхозга Ҳамза номининг берилиши бежиз эмас. Хўжайлида кўп жойлар, кўп воқеалар оташин шоир Ҳамза Ҳакимзода номин билан боғлиқ. Бу ерда 1922—1924 йилларда Ҳамза билан бирга ишлаб, халқ ўртасида маърифат, маданият таратган одамлар кўп. Олимбой Ражабов бизни шулардан бири билан таништирди.

Биз Ҳамза Ҳакимзода тарбиячи, кейинча директор бўлиб ишлаган интернатда бўлдик. Эски биносини ҳам, янги биносини ҳам бориб кўрдик. Ҳамза ишининг давомчиси, чинакам маърифатпарвар-тарбиячи Амина опа билан суҳбатлашдик, унинг уч ёшдан тортиб ўн етти ёшгача бўлган саксон саккизта ўғил ва қизларининг меҳмони бўлдик. Уларнинг чини садосидай тиниқ кулгилари ҳали қулоғим тағида ўчмасдан, қувноқ чехралар кўз ўнгимдан кетмасидан меҳмонхонага етиб келганимда, менн Қутлиқиз кутиб турган экан... Жон олиб жон берилган, янги социалистик ҳаёт учун шафқатсиз кураш олиб борилган ўша узоқ революцион йиллардан бери

ёшу қари тилида Қутлиқиз номи билан машҳур бўлган момо рўпарамда ўтирибди. Қорақош, қоракўз, кулча юзли аёл. Пешанабоғ устидан қора шолрўмол ўраган. Эғнида қора ғижим бахмалдан узун яланг камзул. Бир ёнбошида гармон.

— Бун кўпдан бери чаласизми?— деб сўрадим.

Қутли момо гармонига кўз қирини ташлаб кулимсиради. Шунда бирдан ўзгарди. Уни кекса кўрсатиб турган ажинлар юзидан сидириб ташлангандай бўлди. Кўзларида шўх киноя ўйнади.

— Болаликдан ҳамроҳим-ку!— Момонинг товушида ҳазил-мутоиба жаранглади.— Бошимга неча хил маломатлар солмади бу қурмагур! Шунда ҳам ажрагим келмайди.

— Маломат билан бирга қувонч ҳам келтиргандир?— дея сўз қотдим.

— Ҳова, ёшулли!— Қутли момо бош ирғади.— Бир куни бош ювиб ўтирсам Ислом Чека уйимизга кириб келиб қолди. «Қутлиқиз!» деди. «Лаббай» дедим.— «Гармонингни ол» деди. «Қаён борамиз, оға?», дедим. «Яхшигелдихон оврув экан. Бориб келали», деди. Совет ҳокимияти Жунаидхонни Қорақумга қувлаган, бошқа майдачуйда туркман хонлари билан ортиқча қон тўкмаслик учун яхши муносабатлар ўрнатишга ҳаракат қилаётган вақтлар эди. Шунинг учун Ислом Чеканинг сўзини қайтармай тезда отланиб, қўлга гармонни олиб орқасидан юрдим. «Зарифбойга ўзим тушунтираман», деди Ислом Чека. Ҳова, оға, дедим. Зарифбой езнангиз Шайдаков армиясинда учинчи эскадрон командири бўлган, коммунист. Тушунтирмаса ҳам ўзи тушунадиган одам. Шундай қилиб, Ислом Чека бош бўлиб уч-тўрт киши Яхшигелдихондан ҳол сўрагани овулига бордик. Совға-саломимизнинг тузуклиги учунми ёки Совет ҳукуматидан хайиққани учунми, хон бизни яхши қабул қилди. Қўй сўйиб

зиёфат қилди. Шунда Ислоҳ Чека менга қараб: «Гармонъ чалиб хоннинг кўнглини хушла!» деди. Мен ҳам қўлга гармонни олибману орқа-олдимга қарамай қўшиғимни айта берибман. Шукуржон онам саводли, шоир табиат киши эди. Мен бўлсам, ёзганларини ёдлаб олиб айтар эдим. Шукуржон онамнинг охирги ғазали мана шу. Буни гармонъ чалиб айтиб берганимда ўзига ҳам ёққан. Яхшигелдихонга ҳам ёқса керак деб, ўйлабман-да.

Гармоннинг баланд аккорди меҳмонхона деворларига бориб урилди-ю пасайди. Қутли момо кўзларини юмиб аста куйлай кетди:

Кўчиб юриб, кўчда армон қолмади,
Кўрпа юклаб, белда дармон қолмади.
Орзум эшит, қайда бўлсанг бекларим,
Халтада ун, қопда ғаллам қолмади.

Қалъамизнинг дарвозаси ўймали,
Босмачилар молимизни қўймади.
Фуқаронинг қонин ичиб тўймади,
Улар бўлдиқ босмачининг дастидан.

Унинг лабларидаги бечоралиқ, мунг ғазаб билан ал машинди. Йиғлоқи куй ўрнини пўлат жаранги босди. Момонинг сўлғин кўзларида ўт чақнади, товушида исён янгради:

Шайдаков кеп, оро кирди жонима,
Шайдаков кеп элни обод айлади!

Пуламит тўпини қўлига олиб,
Қувди босмачини олдиға солиб,
Уларнинг ўлиги чўлларда қолиб,
Яшасин дунёда қизил аскарлар!

— Яшасин дунёда қизил аскарлар, деб туриб Яхшигелдихон ўтирган томонга қараб қолмайманми! Кўзидан ўт чақнади. Қўрққанымдан тилим танглайима ёпишиб,

гармоинимни тушириб юборай дедим. Ҳамма жим. Ислом Чека ҳам ерга қараганча ўтирибди. Ёши-беринмга қарамай, гармонни тортаверишман. Яхшигелдихоннинг йиғитлари қалъа дарвозасини бекитиб, милтиқларини шайлаб, хоннинг буйруғини кутиб туришибди. Шунда Ислом Чека Яхшигелдихонга қараб: «Хон, бу ёш бола. Қўлига кампит бериб, айт, десаиғ тилига келганини айта беради», дегани ҳалигача қулогимда. Чиндан ҳам у вақтда жуда ёш бола эканман. Ўзим ҳам кичкинагина... бийи бор келинга ҳеч ўхшамасдим. Хон писофга келиб газабини ичига ютдим ё чўчидим, бизни омон қўйиб юборди. Шундай, ёшулли, Ҳамза ога Хўжайлига келиб труп па тузганча ҳам мен гармонь билан айтар эдим.

— Труппа тузганмидилар?— деб қайта сўрадим.

— Бўлмаса-чи,— жилмайди Қутли момо. — Жамिला бўлиб мен ўйнаганман, Зарифбой Ғофир ролида чиққан Айтмбет Нурмонов, Септинёз Жуманиёзов, яна Абдулла Жуманиёзов деганлар бор эди. Ражаб жарчи кўча-кўйда юриб «Бой ила хизматчи»ни кўрмаганлар армонда»... деб жар чақирар эди. Усти юпун эди. Совуқда тўнгмасин, деб Ҳамза ога унга бир гушни кийдирган. Овлоқроқ кўчада жар чақириб юрса, Тонготар деган бир йўлтўсар ечинтириб кетибди. Шунда Ражаб жарчи: «Ҳамзанинг жарини биз чақирибмизу гушнини Тонготар кийибди», деган экан... Энди, ёшулли, Ҳамза ога билан қандай учраганимни айтгани.

— Қулогим сизда,— дедим, стулни унга яқинроқ суриб.

— Йиғирма биринчи йили Салимабика билан мени Хўжайлига женотдел қилиб сайладилар,— деб яна ҳикоя бошлади Қутли момо.— Совет ҳокимияти хотин-қизларга эркаклар билан тенг ҳуқуқ берган. Шу ҳақиқатни уйма-уй юриб тушунтирардик, хўрланган жабрдийда аёлларни золим эрлардан ҳимоя қилардик. Бир куни иш

билан Салимабиканикига кирдим. Қарасам, Зарифбой ўша ерда экан. Матёқуб Отажонов ҳам бор. Икковн ҳам Қизил Армия сафидан бўшаб совет-партия ташкилотларида ишлаётган эди. Яна бир нотаниш киши ҳам ўтирган экан. Қорақош, қорақўз, озғин, ола дўппили. Бу томоннинг одамига ўхшамайди. «Интернат мудирн Ҳамза оға» деб таништиришди. Қўлларини олиб Салимабиканинг ёнина ўтирдим. Театр очишни маслаҳат қилишаётган экан. Отажонов Ҳамза оғага менинг овозимни мақтади. Шу кундан бошлаб женотделликдан ташқари Ҳамза оға тузган театрнинг ишларини ҳам бажара бошладим. Биринчи марта Ҳамза оға ўргатган, биринчи марта саҳнадан туриб айтган қўшиғим мана бу...

Қутли момо қўлига гармонини олиб, чўзиб тортди-да, пшчи-деҳқон бирлиги ҳақида, янги тузум хотин-қизларга озодлик келтирганн ҳақида куйлай кетди.

Сўзларн ўта содда, куйи табиий бу қўшиққа қулоқ солиб ўтириб, ўзи ҳам ўқитувчи-мурабий, ҳам хонанда-созандаларни тўплаб том маънодаги халқ театрини ташкил этган ташкилотчи, оммага янги тузумнинг мақсадини етказган тарғиботчи Ҳамза Ҳакимзода сиймоси кўз олдимга келди. Шоир бу қўшиқ сўзларини ёзганда ишчи-деҳқон ҳокимиятининг моҳияти ва хоҳишини оммага энг осон, тушунарли йўл билан етказишга ҳаракат қилган. Тўғрироғи, у ҳофиз ва музика тили билан халққа хитоб қилган.

Қутли момо гулдор пиёладаги чойдан бир ҳўплаб, ҳикоясида давом этди:

— Биз хонанда-созандалар тўпланишиб машқ қилиб турган эдик. Ҳовлиқиб Ҳамза оға келиб қолди. «Биродарлар, Ленин конституция берди», деди. У вақтда «Конституция» нима дегани — билмаймиз. Бу сўзни биринчи марта Ҳамза оғанинг оғзидан эшитдик. У хонтахта ёнига чўккалаб, ниманидир тез-тез ёзди. Дам ўтмай

менга бир парча қогоз узатди. «Қутлиқиз, мана бунӣ ёд ол», деди. Шу кунӣёқ ёдлаб, халқ олдида гармонь билан айтдим.

Қутли момо тиззасида турган гармонини яна қўлига олди. Одатдагидай, кўзларини юмди-да, бир дам сукутга чўмди. Бу пайтда у чоққина кўринса-да, улуғвор, олтимиш беш ёшига қарамай, гўзал эди. Балки момо бу пайт йигирма иккинчи йил — ўзининг ёш қалбида ҳислар тўфондай тошган ёшлигини эслагандир.

Қўққисдан куй янгради:

Қонуннинг асоси бўлиб бизларга раҳбар,
Эркак билан хотинга ҳуқуқ бўлди баробар!

Қутли момо қўшигини тугатганда биз даврада ўтирганлар беихтиёр чапак чалиб юбордик. Момо тўлқинланиб кетди. Эҳтимол, қалбнинг самимий туйғусини ифодалаб тўрт жуфт қўлдан чиққан қарс момога ўзининг саҳнада эришган катта муваффақиятларини, юзлаб, минглаб мухлисларининг гулдурос олқишларини ёдига туширгандир. У таъзим қилди. Бошини кўтарганида киприклари нам эди. Хўрсиниб қўйди.

Амударё миллионери

Тик қирғоқ, усти қорагунгурт тўронгизор. Ёйиқ дарё сатҳи узоқда жимир-жимир қилади, осмон эса ложувард, сокин. Палуба бетўхтов титрайди. Пастда девкор мотор ҳансирайди.

Капитан Иброҳим ака билан кеманинг тумшуқ томонида турибмиз.

— Умрим шу дарёда ўтди,— деб қўйди у.

Кўзим, қизариб-бўзариб гирдоб бўлиб оқаётган Аму сувида, қулоғим Иброҳим акада. У бу сўзни ўтган ум-

рига ачинибми ёки фахрланиб гапирдими, юзига боқиб билолмадим. У чўяндай қуйма гавдасини мардонавор тутиб оқимга тикилганча турибди. Қуюқ қошигача бостириб кийган қора фуражкаи, энгагигача тушган ўсиқ мўйлови унинг бўғриққан юзларини янада тундроқ қилиб кўрсатади.

— Ўзим Хонқа яқинидаги Қирқёп қишлоғиданман, ёшулли,— дея ҳангомага киришди Иброҳим ака.— Бу ерга тирикчилик вазидан келиб қолганман. Ўн ёшимда отадан ажралдим. Ўн тўрт ёшимда Чолиш пристанига бориб ишга кирдим. Йигирма олтинчи йилдан то ўттизинчи йилгача солдовчи бўлиб кема судрадим. Чолишда кемага пахта ортардик-да, ўн саккиз солдовчи Чоржўйгача тортиб борардик. Баъзида ўн кун, баъзида бир ой йўлда қолиб кетардик. Қайтишда кемага омоч, тиш уруғлиқ ёки кунжара ортардик.

Репиннинг машҳур картинаси таъсиридами, бурлаклик, яъни солдовчилик узоқ ўтмишгагина алоқадор заҳмат бўлиб туюлар эди менга. Рўпарамда турган салобатли капитанни солдовчи қиёфасида ҳеч ҳам тасаввур эта олмадим.

— Шу Амударёда-я?— ишонгим келмади.

— Бўлмаса-чи!— деди Иброҳим ака менга қараб қўйиб.— Амуда подшо ҳукуматидан мерос бўлиб фақат тўртта-бешта дарё пароходи қолган. Бошқалари ҳаммаси моторсиз ёғочкемалар эди. Ўттиз бешинчи йилгача ана шундай кемада дарғалик қилдим. Кейин теплоходда ишладим. Мана, қирқ тўрт йил ўтди...

Тўғри, Иброҳим ака қирқ тўрт йилдирки Амударё билан олишади. Амунини жиловлаб олганман дейдиган қапитан янглишади. Дарё кўтариб урганини билмай қолади. Уни ота-боболар бекорга Жайхун деб атамаганлар. Қуни кеча кема сузиб ўтган теран ўзан бугун қарасангиз қум босиб қолибди. Капитаннинг кўзи шамғалат бўлди.

ми — тамом: кемасини қумга қадаб, қараб тураверди.

— Асов-ку, бу Амударё!— дейди Иброҳим ака худди бўз отнинг ёлини силаётгандай қўл чўзиб.— Миндингми, доим ҳушёр бўлиб тур. Қирқ тўрт йиллик умрим, мана шундай, Амунинг бу бошидан у бошигача, бу ёғи Дарғон ота, бу ёғи Оролга сузиш билан ўтди. Мана шундай кема ортига гоҳида икки, гоҳида учта баржани тиркаб оламиз-да, сузганимиз сузган...

— Ёшингиз қапчага борди, Иброҳим ака?— деб сўрадим.

Капитан мўйловиши силаб мийиғида кулиб қўйди.

— Менинг ҳамма ўртоқларим пенсияга чиқиб кетишди,— Иброҳим ака аста бош чайқадди.— Павел Григорьевич Середа... Мадраим Избостиев... Бизга ҳам оз қолди...

— Болалар нечта?

Капитаннинг чеҳраси яна ёришди.

— Болаларга боймиз!— дея кулди у.— Ўнта. Тўрт қиз эрга чиққан. Бир ўғил матрос-моторчи бўлиб ишлайди. Икки ўғил армияда. Бошқалари ўқийди.

— Пири бадавлат экансиз,— дедим.

— Деҳқончилик!— ҳазилга йўйди Иброҳим ака.

Бирдан кеманинг юрак уриши заифлашгандай бўлди. Капитан машина залга тушиб кетди. Мен палубада ёлғиз қолдим. Айланиб кеманинг қуйруқ томонига ўтдим. Шатакка олинган баржаларда чироқ ёқилибди. Тунука печда эса олов ёнмоқда. Матрослар балиқшўрва пишпираётганга ўхшайди. Чап қирғоқдаги тўқай устида кечки шафақ ловиллайди.

— Амударё миллионери,— дея ўзимча пишпирайдиган кеча пристанда кимдир капитан Иброҳим Нурматовни шундай деб атаганини эслаб. Дарҳақиқат, уни миллионер деса арзийди. Аму — Орол бўйлаб миллион кило-

метрдан ортиқ сузгандан кейин, ўз кемасида миллион тоннадан ортиқ юк ташигандан кейин у миллионер бўлмай қим бўлсин!

Совет ҳукумати унинг хизматини ардоқлаб, кўксига Меҳнат Қизил Байроқ ордени, қўш-қўш медаллар тақибди. Ҳамма жойда эъзоз-ҳурмат уники! Лекин, барибир, Иброҳим аканинг пенсияга чиқшига кўнгли йўқ кўринади. Суяги меҳнат билан қотган-да. Айниқса мана бу ўйноқи Аму билан, унинг сўлим қиргоқлари билан хайрлашини менгаки оғир, ўрганган одамга жуда оғир бўлса керак.

Сочларинини силаб-тортқилаб салқини Аму шамолли эсади. Юрагиди ҳаяжон. Анави Аму сувидай тўлқинланади. Ўрта Осиёнинг бу энг катта дарёсида сузиб, қиргоқларида кезиб юриб шу дарёдай бағри кенг, феълли кенг, меҳнаткаш ажойиб одамлар билан танишдим. Уларни ҳар қанча мақтасанг ҳам оз.

Унинг сеҳргар қўллари

Ўтган йилли баҳор пайти эди, шекилли. Санъат музейида Ўзбекистон рассомларининг янги асарлари кўргазмаси ташкил этилгани тўғрисидаги эълонга кўзим тушиб қолди. Бориб кўрдим. Залларда санъат шинавандаларига кўндан таниш катта усталар билан бир қаторда яқинда қанот чиқариб, тасвирий санъат осмониди парвоз қила бошлаган ёш рассомларининг полотнолари ҳам анча-мунча экан. Қишига шуур, завқ бағишлайдиган, кўрса кўргудек асарлар.

Айланиб юриб ёғоч ҳайкал қаршисида тўхтаб қолдим. Қорақалпоқ миллий кийимида, нозиккина, бодомқовоқ бир қиз ибди билан ерга қараганча турибди. Назаримда, ҳали замон аста бошини кўтаради-ю, уятчанлик билан мен томонга нигоҳ ташлайдигандай.

Агар бу ҳайкал тагига «Келинчак» деб ёзиб қўйилмаган тақдирда ҳам унинг келинчак эканини, келинчак бўлганда ҳам қорақалпоқ келини эканини тасвирий санъат муҳлислари пайқамасликлари мумкин эмас эди. Унда Қорақалпоқ миллий руҳи шу қадар нафис нақш этилган эдики, қараб кўзинг қувнайди.

Жўлдосбой Қуттимуродов... Нотаниш ном. «Келинчак» ҳайкалига тикилиб туриб ижодкорининг киёфасини ўзимча тасаввур қилишга уриниб кўрдим. У Қононовга ўхшаган кекса одам эмас, албатта. Агар унинг юрагида ёшлик муҳаббати жўш урмаганида қиз боланинг бадани, қиз боланинг назокатини бунчалик эҳтирос билан ясамаган бўларди. Шу билан бирга у анча ҳаёли, андишали йигитга ўхшайди: бу унинг ҳис-туйгуларни яланғоч бўрттирибмас, пинҳон сақлаб, кўз илғамас майда чиқиқларда ифодалашидан кўриниб турибди.

«Келинчак»ка маҳлиё бўлиб турганимда, кўнглимда уни яратган ижодкор билан танишиш иштиёқи тугилди.

Кузда Нукусга йўлим тушди. Шаҳарни томоша қилиб юриб, тасодифан музей олдидан чиқиб қолдим. «Балки бу ерда ҳам Қуттимуродовнинг бирор асарини кўриш насиб бўлар», деб ўйладим. Ниятимнинг холислигини қаранг: музей остонасидан ҳатлаб ўтишим билан рўпарамда турган улуғвор ҳайкалга кўзим тушди. Худди эски ошнамни учратгандай қувониб кетдим: бу албатта Қуттимуродовнинг иши. Услубидан маълум, фақат угина бундай асар яратишга қодир, дедим ўзимга ўзим. Яқин бориб остидаги ёзувини ўқидим. Янглишмабман. Ҳайкалтарош «Амударё» деб атабди бу ҳайкалини. Амуни гўзал аёлга қиёс қилибди. У сертомир, каттакон тўнкага саховатли, серирмоқ Амуга, эл-юрти учун афсонавий обизамзам, ҳаёт суви Амударёга бўлган фарзандлик ихлосини нақш қилибди.

Нукус музейи залларини айланиб юриб, Қуттиму-

родовнинг яна бир асарига дуч келдим. Бу бўй-басти новдадай қиз боланинг тут дарахтидан йўниб ишланган ҳайкали эди. Унга ҳайкалтарош «Гунча» деб ном қўйибди. Исми жисмига мос чиройли ном. Шундай эмасми? Ҳайкал ҳам чиройли, беқийс. Худди жони бордай. Келинг, мен унинг нозик қадди-қомати, туриши, юз-кўзларидаги фасоҳат ҳақида ортиқ сўзламай қўя қолай. Қисқасп у куй, ёшлик таровати, инсон гўзаллиги ҳақидаги куй!

Эҳтимол кўпни кўрган бирорта доно санъатшунос менинг бу таъсирчанлигимдан кулар. Антик дунё маъбудаларининг тош ҳайкаллари, Уйғониш даврининг буюк усталари Микельанжело, Леонардо да Винчи, Рафаэль, қолаверса Кононов, Вучетич, Мухина ва бошқа катта санъаткорларнинг ижодидан беҳабармисиз, деб киноя қилар. Тўғри, улар буюк. Аммо шу дамда менинг юрагимга яқин, руҳимга илиқлик бағишлаб турган асарлар нотаниш замондошим Қуттимуродовнинг «Келинчак» санамиди, «Амударё» ва «Гунча»си бўлиб турибди. Шунинг учун ҳам Нукусга келганимдан фойдаланиб бу санъаткор билан танишишга ошиқдим. Ёнимда юрган музей ходимидан унинг адресини сўраб, тўғри уйига бордим. Шаҳар истироҳат боғининг қаршисида турар экан. Эшикни йўл-йўл хоразмча қизгилт чопонни елкасига елвагай ташлаган, бўйи ўртадан баландроқ йигит очди.

— Келинг,— деди камтарлик билан.

Рангпаргина, ўта таъсирчан, мулойим чеҳра. Танишдик.

Чоғроққина ҳовлидан ўтиб уйига кирдик. Йўлакда бизни нозиккина бир жувон қарши олди.

— Наима...— дея таништирди Жўлдосбой.

Наима хопимни ўзгачароқ қиёфада бўлса-да, илгари кўрганман... Ҳайкалтарошнинг илҳом париси.

Меҳмонхона Қуттимуродов учун ишхона вазифасини

ҳам ўтайверар экан. Ўртадаги столда каттагина ғўла турибди. Қизиқсиниб қараганимгами, уй эгаси кулимсираб:

— Араванинг гупчаги,— деб қўйди.

Яқинроқ бориб қарадим. Назаримда, парда қия очилиб, ичкаридан икки жуфт кўз мўралаётгандай туюлди менга.

— Кўндан Лайли ва Мажнунга ҳайкал қўйсам деб юрардим...— Жўлдосбой ўзининг янги бошлаган иши тўғрисида гапириб берди.

Демак яқин ўртада, парда очилади. Томошабин юз йиллар давомида авлодлар дилини ҳаяжонга солиб келган ошиқлар подшоши Қайс, вафо элининг маликаси Лайли билан яна учрашади. Ҳайкалтарош исканасининг кескир тиги теккан ёғочга боқиб мусаффо қалбларга ҳамиша куч, илҳом бағишловчи қўшиққа айланиб кетган, муҳаббат оташида эса пайванд бўлган бу жуфт вужуднинг шарпасини аён сездим.

— Аммо бу ҳали орзу,— деб қўйди Қуттимуродов.

— Орзуингиз ушалади,— дедим ишонч билан.

У ясаган ҳайкаллар, у чизган суратларни кўрган сарим ёш бўлса-да, ўта қобилиятли бу қўли гул санъаткорга ҳавасим орта борди. Савол устига савол ёғдириб бу камсуқум йнгитдан анча-мунча нарсани олиб олдим.

Жўлдосбойнинг дадаси Қуттимурод ака зиёли, она томондан бобоси дурадгор, ҳар иккиси ҳам эртақ ва достонларга кон кншилар эди. Жўлдосбой тўрт-беш ёшидаёқ улардан эшитган афсоналардаги ботиқларнинг суратини чиза бошлайди. Бобоси кўриб суюнганиданми ёки ўқниганидан: «Менинг қўлимдан касбимни олар деб юрсам сураткаш бўлар экан-ку», деб бош чайқайди. Дарҳақиқат бобоси башорат қилгандай бўлади. Биринчи синфдалигидаёқ ўртоқлари Жўлдосбойни «рассом» деб тан олишади. Шундан бошлаб то ўнинчи синфни битир-

ганига қадар мактаб деворий газетасининг деярли барча соҳаларини Жўлдосбой безаб чиқаради.

У бўйи чўзрилиб йигит бўла бошлаганида олис юрларга саргузаштли саёҳатлар қилишни қўмсаб қолади; Айвазовскийнинг сеҳрига илиниб, денгиз тўфонларига йўлиққан денгизчиларнинг қаҳрамонликларини тасвирлашни орзу қилади. Шу ниятда ўсган эли Кегейлидан Ленинградга йўл олади. Денгизчилик билим юртида икки йил таҳсил кўради. Бу вақт ичида анча-мунча расмлар ҳам чизди. Бироқ Қорақалпоқ чўлининг қуруқ ҳавоси, жазирама иссиғига ўрганган йигитга шимол совуғи, нам денгиз ҳавоси ёқмади. Касал бўлиб қолди. Талант, санъат қадрига етадиган билим юрти бошлиғи курсант Қуттимуродовни Беньков номидаги Тошкент тасвирий санъат билим юртига йўллади. Жўлдосбой ўқишни муваффақият билан тугаллади. Ленинград Давлат тасвирий санъат академиясига тавсия этилган номзодлар ичида унинг номи ҳам бор эди. Жўлдосбойда академияга бориб машҳур санъаткор устозлар қўлида таълим олиш ҳаваси нақадар зўр бўлмасин ҳавасдан ақл мушоҳидаси устун чиқди: У Ленинграднинг денгиз ҳавоси ўзига ёқмаслигини бир карра синаб кўрган. Шунинг учун ҳам ноилож воз кечди. Тошкентда қолиб Театр санъати институтига кирди.

— Олтимиш олтинчи йили зилзилада Тошкентда эдим,— дея ҳангома қилди Жўлдосбой Наима хоним дамлаб кирган кўк чойни қайтара туриб.— Вой-бўй, даҳшат бўлди-ку. Айниқса Қашқар маҳалла...— у оғир бош чайқади.— Оёғинг ости дам-бадам тўп отгандай гумбурлаб, шувови тўкилиб турган уйга киришга юрак безиллаб қолган ўша ваҳимали кунлардан бирнда Анҳор ёқалаб кетаётган эдим, томирлари тарвақайлаб ётган улкан ёнғоқни кўриб қолдим. Зилзиланинг зарари шу дарахтга ҳам тегибди. Саржинчиларга арралатдим—

да, тўморни машинага ортиб квартирамга олиб кетдим.

Эл-юрт хумориси, айниқса, киши бошига кулфат тушганда қаттиқ тутадими деб қўйдим.. Яхшиям тўморни топганим. Қўлдан қачовни қўймай ҳамма нарсани уиутиб, иш билан овундим...

Жўлдосбой ўз кечирмаларини ҳикоя қилаётибди-ку, менинг хаёлим музей даҳлизидаги улуғвор ҳайкалда. Жўлдосбойнинг зилзила тўхтовсиз давом этиб тургап ваҳимали кунлардаги руҳий ҳолатини равшан ҳис этдим. Эл-юрт хумориси, дили дилига яқин одамлар меҳри—бари-барини ҳайкалтарош «Амударё»га тўкканини, сингдириб юборганини сезиб турибман.

— «Келинчак»ни бўлса келин висолига етишгач ясагандирсиз?— деб тегишдим.

Жўлдосбой кулимсираб бош чайқади:

— Уни ҳам Тошкентда ясаганман. Ёғочини Эски шаҳардаги ўтин бозордан топдим. Қурт емаган бутун ўрик ёғоч... сал кечикканимда арраланиб кетар экан... Келин у вақтда Кегейлида эди... у ҳам ўқирди.

— Ўртадаги масофа йироқ, икки минг километрча бўлишига қарамай келиннинг кўринишини «Келинчак»ка шундай кўчиргансиз-қўйгансиз.

— Йўғ-эй— Қуттимуродов кулимсиради.— Ўзингиздан қолар гап йўқ, ижодий ишда умумлашма бўлади, хаёл, фантазия аралашади...

Жўлдосбой ўзи сезмагани ҳолда, бобосидан мерос қолган исканани қўлига олди. Гапириб туриб ишга киришиб кетди. Унинг жоду қўллари теккан ёғоч гўё аста-секин пўст ташлаб, ажиб бир шакл ола бошлади. Унга жон кираётгандай эди назаримда.

Мугурдак арава

Хоразмшоҳлар сулоласидан бўлган Исфандиёрхоннинг мотам пардаси ичида фисқ-фужур, айш-ишрат, фаҳш ва қон тўкиш билан ўтган қирқ кечаю қирқ кунлик «хилватга чекиниши» ҳақида расмий манбалар шундай хабар беради: 1915 йилнинг охирида Исфандиёрхоннинг биттаю битта ўғли, ўн икки ёшли Шаҳзода Темурғози тўра тўсатдан вафот этади. Хон Хоразм тахтининг меросхўри бўлмиш фарзандининг вафоти туфайли давлат ишларидан қўл ювади. Қирқ кун мотам тутишга қарор қилиб хилватга чекинади.

Исфандиёрхонни беш панжадай билган вазири аъзам Матвафо Баққол ўғли, Ашур маҳрам, Абдуллабой ва бошқа сарой аёнлари маслаҳатлашиб, ўзларича хоннинг кўнглини олиш йўлини топадилар: қирқ кунлик мотам давомида «олий ҳазратлари» қўйнига ҳар куни биттадан қиз солиш лозим деб биладилар. Улар азбаройи садоқатлари жўш уриб, ўз қизларини қўшган бўлсалар керак деб ўйламанг. Аркони давлат хон кўнглини овлаш учун қирқ қизни фуқародан тортиб олишга қарор қиладилар. Қорақалпоқлар чекига ўн қиз, қозоқлар чекига ўн қиз, ўзбеклар чекига эса йигирма қиз тушади (туркман овулларида хонга қарши ғалаёнлар бўлиб тургани туфайли туркманлар чекига тушган ўн қизни ўзбеклардан олишни маъқул кўрадилар).

Расмий бўлмаган, оғиздан оғизга ўтиб бизгача етиб келган ривоятларда эса Темурғози тўранинг қўққисдан ўлими ва хоннинг қирқ кунлик мотами шундай изоҳланади: ёш шаҳзода кўп сонли оналаридан бирининг қайсидир маҳрам билан ўйнаш эканини кўриб қолади. Сирлари фош бўлишдан қўрққан ошиқ-маъшуқ Темурғози тўрани заҳарлаб ўлдирадилар. Энди Исфандиёрхоннинг

қирқ кунга чўзилган мотамини фисқ-фужур билан ўтказишга келсак кўрган-билган ёки узун қулоқдан эшитган кишиларнинг айтишларига қараганда бунинг асл сабаби ҳам бошқа, мотам — фақат баҳона бўлган халос. Исфандиёрхон Оқподшо ҳузурига бутун Хоразмнинг бир неча йиллик даромадини олиб Петербургга борганида уни, албатта, иззат-иқром билан кутиб оладилар. Тантанали қабул маросимида малика Александра Федоровна ҳам иштирок этиб, кўп меҳрибонликлар кўрсатади. У билан бирга яна ўнлаб моҳлиқо хонимлар... Умрида бундай ажойиботни кўрмаган, узоқ осийллик «мўмин-мусулмонлар паногоҳи»нинг қони қайнаб, кўзлари ўйнаб кетади. Николай иккинчи рафиқаси — Алисе Александра Федоровнанинг яланғоч, оппоқ елкаларига Исфандиёрхоннинг суқланиб тикилаётганини пайқаб қолади. Шу кечасиёқ хон ётоғига «шоҳона инъом» жўнатилади — бу кўпларнинг қўлидан ўтган битта фоҳиша эди...

Исфандиёрхон Оқподшо ҳузуридан Хивага қуруқ қайтмади — захм орттириб келди. Хон яқин кишиларига ўз дардини айтиб, даво излайди. Сарой табиби билан вазир аъзам Матвафо, Ашур маҳрам, Абдуллабой, Шоҳназарбойлар ўйлаб-ўйлаб хон ўз касалини қирқта қизга юқтирса заҳми сўрилиб тузалиб кетади, деган фикрни айтишади. Дин пешволари — Одам Охунд билан Жалол эшон ҳам маъқуллаб фатво берадилар. Темурғози тўранинг вафоти, қирқ кунлик мотам хонга бир баҳонагина бўлади. Шу кунийёқ қора паранжига ўранган шумоёқ даллол хотин тушган мугурдак арава Хиванинг ўрганч дарвозасидан чиқиб Хўжайли томон йўл олади.

1916 йил январь ойининг бошида хон ҳарамиди Энажон исмли қиз пайдо бўлди. Уни Қорақалпоғистоннинг Хўжайли шаҳрида истиқомат қилувчи қассоб Дўснийоз Юсуф ўғлининг уйидан — ота-она бағридан олиб олиб келдилар.

Оҳ, бу лаънати мугурдак арава не-не ота-оналарни қон қақшатмаган! Унинг помидёр не-не қизларни қўрқувдан дир-дир титратмаган! Мапа шу мугурдак арава фожиясини ёзишга киришган куним ишхонамга кириб борсам, деразада бир мусича ўтирган экан. Очиқ дарчадан киришга кирибди-ю, қандай чиқиб кетишни билмай қамалиб қолибди. Унга яқинлашганимда ҳуркиб ўзини ойнага урди, қайотини ёзиб штир-штир қилади. Азбаройи ўзини ҳар ёққа урганидан патлари тўзиб, тумшугидан қон келиб кетди. Ун олтинчи йилнинг ўша машъум январь кечаси бўм-бўш совуқ хонага қамаб қўйилган Энажоннинг олдига Исфандиёрхон кўзларида ҳирс, оч мушукдай яланиб кириб келганида бечора қиз худди шу мусичанинг аҳволига тушмаганмикан? Каттиқ қаршиликка учраб юзлари тирналган, соқоли юлиниб мақсадга эришолмаган хон жазаваси тутиб, Энажонни бўғиб ўлдиради. Жасадини эса ота-онасига юбортиради. Эртасига ҳам ҳарамда худди шундай фожиа юз беради. Бу сафарги қурбон манғитлик Жаббор темирчининг қизи Ойман — Ой қиз эди. Ойдай қизларини тириклайин бериб ўлигини қайтариб олган ота-оналарнинг аҳволини кўз олдингизга келтириб кўринг-а! У бечора синамдийдаларнинг оҳ-фарёдлари етти маҳаллани бузган, ёшу қарини зор йиғлатган бўлса ажаб эмас

Хон зулми этдан ўтиб суякка етган, таланган, ҳўрланган аламзада халқ бу шумликка ортиқ чидаб туролмади. Қоракалтак бўлиб Хивага қараб юрди. Хўжайлида халқ қўзғолонига Авазжонхўжа, Манғитда Жаббор темирчи бош бўлди. Сон-саноқсиз солиқлар-ўлпонлардан, ерсизлик-сувсизликдан азоб тортаётган туркман камбағаллари ҳам уларга қўшилди.

Аллақачон таг замини чириб, қилтиллаб турган Хива тахти халқ ғазаби бўронидан чархпалак бўлиб кетиши муқаррар эди. Фақат у чоризм найзасининг зўри билан-

гина жон сақлаб қолди. Ўн олтинчи йил халқ ўртасида «Галкин йили» деб аталishi бежиз эмас. Генерал Галкиннинг жазо отряди қўзғолончиларни қонга белади. Неча-неча қорақалпоқ, туркман овуллари, ўзбек шаҳар-қишлоқларини тўпга тутиб кулини кўкка совурди. Мангитда Жаббор темирчи бошлиқ қўзғолончилардан ўн бир кишини, Ургаичда ўн тўрт, Гурланда етти кишини тутиб дорга осди.

Хўжайлига борганимда ўша машъум «Галкин йили»нинг гувоҳи—Қутлиқиз момо билан учрашдим. Момо ўн олтинчи йилнинг баҳорида Хўжайли ерларининг бети қизғалдоқдан эмас, эл қони билан қизарганини, бозор майдонига қурилган дорлар, уларга осилган қўзғолончиларнинг мурдалари аҳоли юрагига ваҳима солиб неча кунлар турганини эслади.

Қутлиқиз момо, хон қўлида ҳалок бўлган Энажон қизнинг кўриниши, қиёфасини суриштирганимда эслолмади. Аммо фаҳш хонга қарши ўз ориятини ҳимоя қилиб исён кўтарган халққа бош бўлиб ҳалок бўлган покиза қалбли йигит Авазжон тўғрисида онаси Шукуржон тўқиган, кейинча оғиздан оғизга ўтиб юрган қуйидаги қўшиқни айтиб берди:

Авазжон бий бўлиб бийлик қилмай,
Зар чакманин ийнларина киёлмай,
Хўжайлининг бир қизини жиёлмай,
Бир қиз учун ҳалок бўлди, найлайин.

Золим душман кирди қала ичина,
Галкин келди Хўжаларнинг қастинда.
Авазжон бий ўлди дорнинг устинда,
Бир қиз учун бўлди фидо, найлайин.

. . . . .

Кексалар айтмоқчи, элнинг кўз ёши ёвузларнинг ёқасидан тутди. Қасос, муқаддас қасос кун и ҳам етиб келди! Подшо, хон тахти кунпаякун қилинди. Собиқ Хива

хонлигидаги маҳкум, тутқун халқлар эндиликда озод ва фаровон яшамоқдалар.

Яқинда Манғитга борганимда Ойқизнинг изини қидирдим. Қўрган-билганлар бормикан, деб суриштирдим.

Амударё район ижроия комитетининг раиси Йўлдошбой Файзуллаев ҳузурда бўлганимда ҳам «Ойқизни билганлар борми?» деб сўрадим. Менинг саволим Йўлдошбой акани ўйлантириб қўйди. Қалин бодомқовоқлари босиб тушди, лаблари қимтилди. У бир дам ерга тикилиб турди-да, жовондан аллақандай катта дафтар олиб варақлай бошлади. Кейин билсам бу дафтар ўзига хос Манғит тарихи... Манғит, манғит аҳолисига алоқадор барча муҳим воқеалар унда қайд этилган экан.

Йўлдошбой ака ўн олтинчи йил, йигирманчи йил Хоразм инқилоби, граждандар уруши тарихий воқеаларига алоқадор одамлар рўйхатини бирма-бир кўздан кечириб чиқди.

— Ойман қизни билса бир Айтбой бобо билан Садат кампир билади,— деди дафтарини ёпа туриб.

У менга ўйчан қараб туриб қаергадир телефон қилди. Раъно исмли аёлдан ҳол-аҳвол сўради. Онасини йўқлади. Қуёви, болалари ҳам қолмади. Гапнинг паст-баландига қараб туриб Йўлдош ака ҳозир Садат кампирнинг қизи билан сўзлашаётганини сездим.

Раъно аптека мудири экан. Онаси қандайдир қариндошларининг қирқини ўтказгани кетибди. Эрталаб келар экан.

Шундан кейин Айтбой бобони қидириб бордик. Унча узоқ бўлмаган жойда жин кўча ичида турар экан. Эшикдан кириб борганимизда ҳовли тўридаги айвонда оппоқ соқолли, ёноқ суяклари кенг, барваста бир чол кўрпачада ёнбошлаб ётган эди. У бизнинг шарпамизни сизди шекилли, ўрнидан қўзғалди. Пешанасига кафтини соябон қилиб ҳовли томонга тикилди.

Салом бериб қўлини олдик. Биз қидирган Айтбой бобонинг ўзлари экан. «Сизни кўргани келдик»,— дедим. «Умрингдан барака топ, ёшулли»,— дея дуо қилди.

Ҳангомалашиб ўтириб ўтган кунлардан гап очганимда бобо ўйланиб туриб бош чайқади:

— Жеппор... Ойман...— у яна бош чайқади,— эслол-мадим, ёшулли. — Бобо узр сўрагандай жилмайди-да, қўшиб қўйди.— У вақтда ёш бола эдим. Бироқ генерал Галкин Манғитни ўтлаганда биз Тўрткўл томонга қочганимиз... Мол-дунё барини ташлаб... буни биламан...

Бобо сўзлаётганида тарих саҳифаси жонлашиб кетгандай бўлди. Орқада ўт нчида қолган кўҳна шаҳар. Тутундан димнққан молларнинг бўкириши, отларнинг аянчли кишнаши. Дашт-далада эса қочиб бораётган ярим ялангоч оломон. Бола кўтарган оналар, ҳолдан тойган кексалар, сочлари тўзғиган қизлар... Улар орасида фақат Ойқиз, аламдийда халқнинг қасос байрогига айланган қизгина йўқ.

Манғит тупроғига қадам босганимдан бошлаб эҳшумини Ойқиз фожияси чулғаб олган эди. Айтбой бобо ҳузуридан чиққанимда ҳам хаёлим унда эди. Йўлда кетаётиб ҳам кўҳна тупроқдан унинг изларини қидирдим. Дуч келган ойжамол қизга боқиб: «Ойқиз балки унга ўхшар?»— деб тахмин қилдим. Шу куннинг эртасига эрталаб Садат кампирникига кириб борганимда ҳам унинг чехрасидан ўн тўрт кунлик ойдай тўлишган гўзал Ойқизга хос белгиларни қидирдим.

Рўпарамда Ойқизнинг тенгдоши, қисматлари ҳам ўхшаш, фақат хон чангалидан тасодифан омон қолган Садат кампир турарди. Мен унинг бир осмон остида яшаб, бир фазодан нафас олаётган замондошим эканини унутиб, тарих ёдгорлиги қаршисида анграйиб қолгандай турганлигимга, момо бетўхтов кулимсирарди.

Йўқ, уни етмиш уч йиллик қинғир-қийшиқ, ўнқир-

чўнқир замон букиб ташлай олмапти. Балки, халқ айтмоқчи, палаги тозалигидандир. Мана, алифдай бўлиб қаршнмда турибди. Бошида қўш шол рўмол, эгинда енгги бармоқларининг учигача ёнгудек узун кўйлак, кўк духоба камзул. Ҳали ўткир қўй кўзларида эса саволомуз кулги жилваланади.

Орқароқда кўрпача солиб жой ҳозирлаб юрган қизил атлас кўйлакли жувон унинг қизи, Йўлдош ака телефонда гаплашган ўша Раъно бўлса керак, бўй-баста қуйиб қўйгандай Садат бувининг ўзи. Очиқ деразадан майкачан бир бола билан сочлари жамалак қизча биз томонга ўғринча қараб туришибди. Уларнинг ҳам зуваласи Садат бувидан узилган кўринади.

Айвонда меҳмондўст жувон дамлаган кўк чойдан ичиб ўтириб Садат бувини гапга солдим.

— Исфандиёрхон сизга илтифот қилиб мугурдак арава юборган экан,— дедим.

Буви лабига бармогини босиб кулиб қўйди.

— Оти ўчсин,— дея шишиди.— Бир куни мана шундай дастурхон атрофида ўтирган эдик. Матниёзбийдан навкар келди. «Бегмурот чобиқ борми?» деб... Бобомиз ёв билан олишганда юзига қилич тегиб чобилган экан. Шунга отамизни ҳам «чобиқ» деб чақирисар эди.

Отамиз ҳокимникдан ранги ўчиб қайтиб келди. Онам билан шивир-шивир сўзлашдилар. Онам: «Вой манглайи қора!» деб ўзини уриб йпғи бошлади. Отам: «Жим! Йиғидан не фойда?» деб берди. Кейин қаёққадир кетди. Онам менга қарайди, йиглайди. Ўзича пичир-пичир қилади. Сўрасам айтмайди. Бир вақт отам келди. Дорға бобога маслаҳатга борган экан...

— Қим у?— деб сўрадим.

— Бобомизнинг дўсти...— жавоб қилди Садат буви.— Кўпни кўрган доно қария... «Ҳазрат деган, садагаси кетай, фуқаронинг отаси бўлмайма!» дебди дорға бобо.

Шундан кейингина ҳамма ташвиш менинг учун бўлаётганини билиб қолдим. Бирпасда тоғалар тўпландилар. Ҳамманинг оғзида «мугурдак арава», Ваҳима! Мени бўлса қоронғи сомонхонага олиб кириб бекитдилар. Отам дарвозанинг бир томонида болта ушлаб ўтирибди. Эшмамат акам қўлида пичоқ, иккинчи томонида ўтирибди. Сомонхона эшигининг ёриғидан кўриб турибман. Бир вақт дарвоза олдига отлиқ икки навкар билан ўсти ёпиқ арава келиб тўхтади. Ўша отинг ўчгир мугурдак арава! Ундан Матниёзбийнинг хотини Розия билан хонининг қўшмачиси Хатира маҳрам тушди... Қадами етган уйнинг шўри қурийдиган ўша жодугар Хатира! Паканагина, қақанглаб турган қорача хотин... Отам уларнинг йўлини тўсди. Навкарлар хонининг ғазаби қаттиқ эканини айтиб дўқ-пўписа қилишди. Отам бўш келмади.

— Ўлигимни босиб ўтасизлар!— деб қаттиқ турди.

Хатира маҳрам вағирлайди, навкарлар қамчи силтаб бақиради... Барини эшикнинг ёриғидан кўриб турибман. Ахийри мугурдак арава жилди. Кўз олдимдан юрагимга ларза солаётган тобут қуригандай бўлди.

Садат бувининг ҳикояси давомида (аминман бу биринчи эшитишни эмас, шунга қарамай) тиззасини қучоқлаганча диққат билан қулоқ солиб ўтирган Раъно хўрсиниб қўйди.

— Она, бобом яхшиям сизни олиб қолгани!— дея қувончини очиқ изҳор қилди Раъно.— Бўлмаса биз бу дунёга қаёқдан ҳам келардик.

— Хў-ў, қаёқда!— деб қўйди Садат буви.— Ҳарамга олиб кетилган қизларнинг ўлиги қайтса қайтгани, тирик қайтмаганлар.

— Айби нима уларнинг?— Раъно елкасини қисди.

— Айби қиз бўлиб туғилгани-ю ҳусни-жамоли.— Садат буви қизига қараб аста жавоб қилди.

— Ҳамшаҳарингиз Жаббор темирчининг қизин Ойман-

нинг қисмати шундай бўлган экан,— деб айтиб бердим.— Эшитганминдиглар?

Садат буви қошларини чимириб ўйланиб турди-да, бош чайқади.

— Сизларникидан қуруқ қайтган мугурдак арава балки Жаббор темирчиникига тўсатдан бостириб кириб, Ойқизни зўрлик билан олиб жўнагандир,— дея ўз тахминини гапирдим.

Раънонинг ранги ўчди, кўзлари катталашди. Ўтирган ўрнида бир сесканиб тушди. Садат буви: «Оҳ, бечора»,— деб қўйди.

Тўғри, адолатсиз ўтмишда ундай бечоралар, очилмай туриб сўлган гул-ғунчалар оз бўлган дейсизми! Раънога қараб, чўчиманг синглим, сиз ҳур, эркин дунёнинг бахтиёр фарзандисиз. Ойқизлар бошига тушган фожиа, онангиз кечирган мусибатни сиз кўрмайсиз. Чунки тенгсизлик, зулмат дунёси Ленин, Октябрь туфайли қайтмасга кетган, дегим келади. Кўпчиликка қуёшдай аён бу ҳақиқатни такрор-такрорлагим, ёшларга қарата, қадрига етинг бу куннинг, дегим келади.

Орол фарзандлари

Бошимни кўтариб каюта дарчасидан ташқарига қарадим. Назарим жигар ранг сувга тушди. Ағдарилиб-тўнтарилиб, қайнаб оқаётган бепоёи Аму. Тонг отибди. Палубага чиқдим. Кемамиз қирғоққа тақалиб турибди. Кўз илғамас тўқай. Кун чиққани билан табиат туши салқин ва шабнам асоратида жунжикиб тургандай.

Нариоқда шўйпон, бир неча оқ том кўринади. Бу ерни Ўрдабой дейдилар. «Амударё» балнқчилик колхозининг участкаси. Колхоз майдонининг бу четидан у че-

тига етиш учун олтмиш километрдан ортпқ йўл босиш керак. Устиортдан Сирдарёгача чўзилган, Амушнинг ўнлаб прмоқлари тилкалаган, юзлаб-минглаб ойна кўллар пардоз берган бу улкан ўлкада «Амударё»дан ташқари яна ўнлаб балиқчи, чорвадор колхозлар, шолікор совхозлар бор...

Мингкўл ўлкаси ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам ўзининг ойдин кўлларида урчиган ғиж-ғиж балиғи, овбоп ўрдак-лари, ҳамиша шеърятга илҳом бериб келган оққушлари билангина эмас, жировлари, шоирлари билан ҳам машҳур. Ўлмас «Қирқ қиз» достонини элга ёйган ва доно, сўзамол қиз Мекеш билан айтишувлари ҳамон онгиздан-онгизга ўтиб юрган Ажииёз, халқ дардини, халқ бахтини куйлаб ўтган Бердақ, Аяшберган шоир, яна кўпгина сўз усталари шу ўлканинг фарзандларидир. Шоирлар ўлкасида, Аму ирмоғи Оқдарё бўйида туғилиб вояга етган Тиловберган оға бу ерларнинг табиати, бойлигини таъриф-тавсиф қилиб бир ҳангома сўзлади:

— Шу ерга яқин жойда Ёмон Ловзак кўли бор.— Шоир ўнг қирғоқдаги қалин тўқай томонни кўрсатиб кўл чўзди.— Жуда теран. Биз болалик вақтимизда ота-оналаримиз чўмилгани қўймас эди. Сабаби — сув ичгани кўл бўйига келган сигир-бузоқ, от, ҳатто туялар ҳам чўкиб кетарди. Ёмон Ловзак аталшининг боиси шундан. Кексалар, бу кўлда улкан лаққалар — наҳанг балиқлар бор, улар қирғоққа яқин келган мол-жопни қўйруғи билан бир уриб сувга йиқитади-да, ейди, дейишарди. Отамнинг айтишига қараганда, бир йўлбарс қирғоқда пойлаб туриб юзага чиққан наҳангни шартта тишлаб отибди. Кейинча одамлар Ёмон Ловзак бўйида ўлиб ётган жуда катта наҳанг билан йўлбарсни кўришибди. Йўлбарс наҳангни тишлаб отганида бели узилиб кетган экан. Одамлар наҳангнинг қорнини ёрганларида ичидан икита йўлбарс боласи чиққанмиш... Бу тўқайларда тўң-

ғиз, чиябўри, қуён, қирговул ҳозир ҳам кўп. Қадимда йўлбарс ҳам бўлган, кўлларда беш газ келадиган лаққалар сузиб юргани аниқ. Болалигимда ҳатто ўзим ҳам тутганман! Бир ўртоғим билан Ойдинкўлда балиқ овладик. Қарасак қайиғимиз ўзидан-ўзи сузиб кетаётибди... Қамишлар қайиққа урилиб шиқир-шиқир сина бошлагандан кейин пайқабмиз. «Ўй-бай, не бало?», деди ўртоғим. Кўм-кўк сувда лаққанинг сирти қоядай қорайиб кўриниб турарди. «Жим», дедим ўртоғимга. Қайиқ қиргоққа яқинлашганда секин тушдим-да, тўронғидан сўйил синдирдим. Лаққанинг бошини мўлжаллаб туриб бир туширдим... Қармоқ тизмасы — желани паққос ютиб юборган экан, жонивор: икки бола ҳа-ҳалашиб лаққани қайиққа ортиб, Тимофеев деган балиқчи савдогарнинг чўлонига олиб борганмиз. Тимофеев лаққанинг у ёқ-бу ёғини кўрди-да, кўзини қисиб кулиб: «Эй, бунга туз кўп кетади. Керакмас», деди. «Энди нима қилдик?», деб ҳайрон бўлиб бош қашиб турганимизда бойнинг кўса гумаштаси: «Яхши болалар экан. Қуруқ қайтарма», деб орага тушди. «Майли, сенинг сўзинг ерда қолмасин. Олсам олай. Бироқ туз кўп кетади-да», деди бой қийналгандай бўлиб. Олди. «Манглайлариинги танғиб юринглар», деб икки лахтак чит берди. Икковимиз ҳам қувониб қолдик. Қайиқда сузиб кетяпмиз-у, бир-биримизга қараймиз. Чит билан пешапамизни танғиб олганмиз. «Мана энди ҳақиқий балиқчиларга ўхшадик», деб оғзимиз қулогимизда...

Кемамиз гоҳ ўпқонга туриб кетгандай, гоҳ қирга улоқтирилгандай қаттиқ чайқала бошлади. Аму тугаб Орол денгизига чиқиб қолдик. Ҳақиқатан ҳам унча узоқ бўлмаган масофада зумрад ҳошия каби суви кўм-кўк кўкариб турибди. Нақ манглайимда қуёш. Пазаримда олам улкан ойнага айланди-ю, ялт-ялт этиб кўзини қамаштирди.

Рўпарада балиқчи кема кўринади. Теварагида қайиқлар фолбиннинг тошидай сочилиб ётибди.

Денгизда донгдор балиқчи Аяп Назархоновни учратдик. Ҳамма балиқчилар каби унинг оёғида ҳам узун қўнжли резинка этик, эғнида комбинезон. Бошида жимжимадор гилам дўппи. Баланд бўйли киши, Аяп Назархоновнинг тўр ташлаб балиқчилик қила бошлаганига ўттиз йилдан ошди. Бу орада қирқ иккинчи йилдан қирқ саккизинчи йилгача Совет Армияси сафида хизмат қилди. Гитлер галаларининг ўмгаини узиб муқаррар яримжон қилиб қўйган ўша машҳур Курск—Орёл жангида қатнашди. Душмани Шарқий Пруссиягача қувиб борди. Бир эмас тўрт марта яраланди. Кўрсатган жасорати учун «Қизил юлдуз» ордени, «Жанговар хизматлари учун» медали билан тақдирланди. Қирқ саккизинчи йили ўз овулига қайтди. «Коммунизм» колхозида яна коммунизм қуриш йўлида енг шимариб ишлай бошлади. 1959—1965 йилгача бўлган етти йиллик планни тўрт йилда бажаргани учун ҳукумат унга Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган юксак унвон бериб, кўкрагига Ленин ордени билан Олтин юлдуз тақди.

— Меҳмонлар, ҳу-ув анави мотофелюгада балиқ шўрва пишиб ётир. Кўнгилларинг тортса, биз билан тушлик қилинглар,— деди Назархонов узоқда денгиз юзасида қалқиб турган кема томонга ишора қилиб.

— Нега кўнглимиз тортмас экан! Оролга келиб сиздай одамнинг қўлидан балиқ шўрва ичмай кетсак сафаримизнинг нима қизиги қолди?— дедим.

Назархонов жилмайди-да, муртини силаб қўйди.

Кема томон сузиб кетаётганимизда бригаданинг ишларини сўрадим.

— Бригадамизнинг жағдайими? Ёмон эмас,— деб қўйди Аяп.— План тўлай деб қолди. Ҳозир, асосан, келгуси йил овининг тараддудидамиз.

Гапига тушунмадим. Қандай қилиб? Шишадай денгиз сатҳида қорайиб-қорайиб турган қайиқларга кўз ташладим.

— Бригадамда олтмиш балиқчи. Кўпчилиги кўлларда...

— Кўлда ов қилишяптими?— деб сўрадим.

— Йўқ,— Назархонов гапимни бўлди.— Бу пайт кўлларда ов қилиш жиноят! Иссиқ пайтда урчитилган чавоқларни дока билан тутиб денгизга қўйиб юборилади. Қишда чучук сувли кўллар музлайди. Муз тагида қолган балиқлар ҳаво етишмай қирилиб кетади...

— Э-ҳа, деҳқон бўлсанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда, деган ташвиш сизларда ҳам бор экан-да.

— Беташвиш ҳаёт ҳаёт эканми!— деб қўйди Назархонов.— Мана ҳозир Довкамбир кўлини депгизга туташтириш учун канал қазийтирмиз.

Мен эгпига комбинезону оёғига узун қўнжли резинка этик кийган, жанговар йилларда солдат бўлган, тинчлик йилларида эса балиқчилик қилаётган бу меҳнаткаш инсонга зимдан қараб туриб, ҳурматим ортди. Ўзи оддий балиқчи, борингки, бригадир. Ўй-рўзгори ҳақида лом-мим демади. Бошида бутун колхознинг ташвиши, колхозим бўлсин, эл-юртим бўлсин, дейди. Келажакни ўйлайди.

Теплоходимиз сувда аста чайқалиб турган шийпон нусха кемага яқинлашганда Аяп Назархонов мотор товушини босиб қичқирди:

— Месьё! Шўрва пишдимиз?

— Тайёр!— деган жавоб эшитилди у томондан.

Товуш эгаси шляпали, ёноқлари чиққан қорамағиз киши. Пастки лабидан энгагигача тушган калта соқоли билан бошқалардан ажралиб турарди.

Кемага ўтиб қўл олишдик. Қисик чағир кўзларида меҳмондўст, илиқ табассум. Мезбон — зуваласи пишиқ қорақалпоқ. Нега энди у «Месьё» бўлар экан?

Лаганда балиқ, косаларда эса шўрваси келди.

Қўй гўшти шўрвасидан қолишмайди. Айниқса помидор солиб пиёздоғ қнлингандан кейин таъми бошқача бўлиб кетаркан. Палубада ёзилган дастурхон атрофида чордона қуриб ҳангомалашдик.

Назархонов мезбонга яиа «Месье» деб мурожаат этди. Унинг қулоғига шивирлаб:

— Ўзининг оти шундайми?— деб сўрадим.

— Йўқ,— бош чайқаб жилмайди у.— Оти Мамбетназар. Фамилияси Абдинаимов.

— Унда нега «Месье» дейсиз?

«Мамбетназар Абдинаимовга тегсин»,— деб Франциядан ёзилган хатлар келиб туради,— Назархонов нарироқда чой дамлаётган мезбонга бир қараб қўйди-да, гапида давом этди.— Франция Қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатида иштирок этган. Ўзидан сўранг, яхши гурунг қилади.

Чой ичиб ўтирганимизда сўрадим.

У ерга қараб жилмайди:

— Несин айтади? Барн ўтди-кетди.

— Айтаверинг. Французлар қандай одамлар экан, биз ҳам билайлик-да!— Мотофелюга мотористи — паҳмоқ соч ёш йигит илтимос қилди.

— Қандай бўларди?— дея кулди Мамбетназар.— Тури сенга ўхшамаса-да, қилиғи ўхшайди. Баъзан моторни бирдан босиб келиб юборасан-ку, балиқларни ҳуркитиб, одамларни чўчитиб! Француз ҳам сендай бирдан қизишиб кетиб баланд кўтарилади-да, бирдан пастга тушади...

Даврадагилар йиғитни ҳар ёқдан чўқилашиб бир дам аския қилиб олишди.

— Бизнинг командир шундай эди,— деб қўйди Мамбетназар ерга қараганча тин олиб.— Энди гурунгни овулдан кетганимдан бошлайин. Биласиз-ку, бизнинг

овул Оққалъа. Қирқ иккинчи йили анов Абдирайимов бор-ку, Менглибек...

— Ҳа, ҳа,— дейишди даврадагилар.— Телевидениедаги...

— Тап шул Менглибек, баримиз армияга бирга чақирилганмиз. Урушга Волга бўйидан кириб Житомирга-ча етиб бордим. Воҳ-ҳ! Отанга лаънат фашист. Йўлимизда битта бутун қишлоқ, битта бутун шаҳар қолдирмабди-я! Ҳатто анов темир йўл бор-ку... пўлат!.. Шунда, қарс-қарс сиидириб кета берган. Бир қишлоққа кечаси кириб борсак гиж-гпж фашист экан. Улар ҳам пайқамабди, биз ҳам. Аралашиб кетибмиз. Қиш. Совуқ. Бир уйда улар бўлса, иккинчисида биз. Бир аросат тўполон бошланди, асти қўявер! У деразадан ҳам тар-тар отишма, бу деразадан ҳам. Ким кимни отаётганини билиб бўлмайди. Ўзимизни ўзимиз қириб қўймасак эди, деб қўрқамиз. Бир вақт қоронгида комбатнинг: «Оқ кийимлини кўрсанг, отавер!», деб қичқирганини эшитиб қолдик. Фашистнинг маскировка ҳалати зимистон тунда оппоқ нишонга айланди. Қоп-қора деворлар панасида лип этган оқ шарпани кўриб қолгудай бўлсак бутун-бутун дискани бўшатдик, деразаларга гранаталар ташладик. Енаётган уй, қўралар алангасида чопиб юрган гитлерчиларни роса тердик. Тонг отганда ертўлаларда бекиниб ётган яна саксопта фашистни топдик. Лекин шу жангдан сал кейинноқ — қирқ учинчи йил декабрининг бошларида ўзимиз қопқонга тушиб қолдик...

— Вой-бу, шўринг қурибди-ку?— моторист йигит ҳайрон бўлиб Мамбетназар томонга энгашди.— Қандай қилиб? Қирқ учинчи йили-я! Ахир армиямиз душманни қувиб кетаётган бир пайтда-я?

— Вой, бола,— Аяп унга ҳайрон бўлгандай боқди.— Худди кўргандай сўзлайсан-а. У вақтда онангининг қорнида эмасмидинг?

— Тўғри, ога. Онамнинг қорнида ҳам йўқ эдим...

— Мактабда ўқиб билган-да,— дея изоҳ берди Мамбетназар.— Тўғри, биз фашистни изма-из қувиб кетаётган эдик. Шу қувди-қувдига қизиқиб кетган бўлсак керак, қуршовда қолдик. Фашистлар батальонимизни олдинга ўтказиб юбориб, шартта бошқа кучлардан узиб қўйди. Етти кеча-кундуз оч-наҳор душман билан олишдик. Олдимизда ҳам душман, орқамизда ҳам душман, тепамизда ҳам душман. Ҳамма ёқдан отади. Бомба ташлаб туриб «Рус сдавайс!», деб бақиради. Етти кунгача қор еб тирикчилик қилдик. Бироқ кишига дармон бўлмас экан... Мен олти кунга чидадим. Олтинчи кун кечасига яқин ҳолдан тойиб йиқилдим. Эс-ҳушим жойида, ҳамма нарсани кўраман. Лекин оёғим гавдамни кўтариб туришга, бармоқларим автомат тепкисини босишга ярамай қолди. Еттинчи кун эрта тонгда тушган қуюқ тумандан фойдаланиб душман бизни таппа босди. Батальонимизнинг қолган-қутгани — ярадорлар, яримжонларни Польшадаги қандайдир ҳарбий асирлар лагерига тиқди. Кейин Франциядаги Костер концентрацион лагерига кўчирди. Бу ерга хайр-эҳсон кўтариб француз хотин-қизлари кириб туришарди. Улар озиқ-овқат билан бирга янгиликлар ҳам олиб келишарди. Яқин атрофдаги ўрмонда француз партизанлари ҳаракат қилаётганини эшитиб, қандай бўлмасин улар билан алоқа боғлаш, қўшилиш фикрига тушиб қолдик. Ичимизда Иван Петрович деган рус йигит бор эди. Соч-соқолини олдирмай ўзини телбалikka солиб юарди. Бир минг беш юз кишилик ҳарбий асирлар лагерига жуда эҳтиёткорлик билан ташкил тонаётган Қаршилик кўрсатиш ташкилотининг бошида шу одам тургани фашистларнинг етти ухлаб тушларига ҳам кирмагандир-ов. Ниҳоят, узоқ орзиқиб кутилган кун ҳам келди. 1944 йил 20 апрель кечаси яширин ташкилотнинг юзта аъзоси сездирмайгина ба-

раклардан чиқиб, деворларни паналаб дарвозага қараб юрдик. Етиб борсак дарвоза ланг очик. Ёпирай, ўта юракли йигит эди Иван Петрович! Шу кун фашистларнинг қандайдир байрами экан. Атрофдаги минораларда қоровул қолмабди. Иван Петрович шуни кутиб бир қоронғи бурчакда бекиниб турибди-ю, эмаклар дарвозага яқинлашибди. Ёлғиз қолган соқчини бир мушт билан йиқитиб, қанор қопга тиқибди. Лагердан қочганларни катта йўл муюлишида тўртта усти ёпиқ юк машина кутиб турган экан. Қоровул жойланган қанор қопни ҳам машинага чиққанимда кўрдим. Шу пайт лагерь томонда тасир-тусир отишма бошланди. Ўн беш километрча йўлни тезликда босиб ўтиб, эсон-омон ўрмонга кириб яшириндик. У ерда бизнинг қочишимизни уюштирган француз партизанлари отрядининг қароргоҳи бор экан. Бизга уч кун дам беришди. Тўйдиринди. Кийинтиришди. Кейини қўлларимизга қурол бериб бўлинмаларга бўлишди. Франция шароитида партизанлик жанги тактикасини ўрганишга киришдик. Совет Армиясининг сержанти бўлганим учун, ўн икки кишига бошлиқ қилиб қўйишди. Воҳ, француз қизлари!..

— Сулув бўлса керак-а?— ўзини тутолмади моторист.

— Ҳей, ўнгмаган!— Мамбетназар унга бир хўмрайиб, юзини ўгирди.— Ўта юракли қизлар эди. Ўша бизнинг олдимизга лагерга кириб-чиқиб юрган қизлар! Улар орасида поляк қизлари ҳам бор. Велосипедда атрофдаги қишлоқ-шаҳарчаларни оралаб қаерда қанча немис гарнизони тургани, қурол-яроғ, техникаси, барини билиб қайтишарди. Биринчи марта француз дўстларим билан тунги овга чиққанимни ҳеч унутмайман: ўрмонга яқин жойдаги қишлоққа кетаётимиз. Агар биз борма-сак, у ерда турган немис гарнизони ўрмонни ўраб олган бошқа жазо отрядлари билан эрталаб бизни босади.

Ўрмон қаршисига қўйилган немис дозорларига дуч келмаслик учун ёнбошдан четлаб, қишлоқнинг орқасига ўтиб олди. Хужумимиз шу қадар қўққисдан бўлдики, душман биздан эмас, биз турган томонга қараб қоча бошлади. Бу жанг ялт этган яшиндай қисқа бўлди. Бутун бир моторлашган ротани қириб ташладик. Шу ротанинг машиналарига ўтириб, сафар ошхонасини пишиб турган овқати билан тиркаб олиб жўнаб қолдик. Тап шу кечанинг ўзида қирқ-эллик километр йўл босиб изимизни йўқотдик. Иттифоқчилар иккинчи фронт очиб қўшин туширгунларича Францияда ана шундай сайил қилиб юрдик,— мийиғида кулиб қўйди Мамбетназар.

— Ҳай! Бошқача сайил ҳам бўлгандир-ов, месье?— деб тегишди Назархонов.

— Манави келаётган хатлар шундай сайиллардан орттирганларингиздан бўлса керак, оға?— деди моторист.

— Қалжингламай кет!— Мамбетназар яна четга ўгирилди. Кейин моторист йигитга юзланиб деди:— Орттирдим! Эшитдингми? Кўп дўст орттирдим!..

Тепамизда оқ чарлоқлар чарх уришарди. Олам нурга чўмилган, осуда. Денгиз сатҳи жимирлайди. «Мингкўл ўлкасининг фарзандлари», дейман ичимда балиқчиларнинг тобланган, мардона юзларига боқиб. Бейхтиёр уларнинг қўлларига қарайман. Бу қадоқ қўллар — мусибатли кунларда қурол тутиб Ватанни ҳимоя қилган, тинч кунларда эса эл дастурхонини маъмур этган сахий қўллардир.

1970 йил.

ЎЗБЕКИСТОН ОЛТИНИ

**«Олтин қазиб чиқарувчи саноатни янада
ривожлантириш таъминлансин».**

КПСС XXIV съезди Директиваларидан

Ўзбекистон «оқ олтин» хазинасига эмас, чинакам олтинга ҳам эга экани эндиликда ҳеч кимга сир бўлмай қолди.

Юнон тарихчиси Геродот Аму билан Сирдарё оралигида яшаган массагет қабилалари тўғрисида: «Улар темир ва кумушни сира ишлатмайдилар, бироқ олтинга ва мисга бойдирлар», деб ёзган эди.

Бухоро олтини жаҳон бозорида азалдан машҳур бўлган. Жуда кўп жаҳонгирларнинг кўнглига гулгула солиб, кўзларини ўйнатиб келган. Ахир, Пётр I нинг Қизилқумга ҳарбий экспедиция юбориши бежиз эмас эди-да.

Хоразмлик буюк олим Абу Райҳон Беруний Ўрта Осиёнинг кўпчилик жойларидан олтин қазиб олинишини ёзган. Шунга қарамай, Бухоро амирларининг хазиналарини бойитган олтинлар қаерлардан, қандай қилиб олингани ҳатто йигирманчи аср одамлари учун ҳам жумбоқлигича қолиб келган эди. Ниҳоят, эллигинчи йилларда геологларимиз бу жумбоқни ечдилар. Қизилқум бағрида бойлик кўмилиб ётганини аниқладилар: бир эмас, бир неча олтин конларини топдилар.

Сал кунда жаҳонга машҳур бўлиб кетган Мурунтов кинини ўз кўзим билан кўриш истагида Навоий шаҳрига, у ердан эса Зарафшонга қараб йўл олдим. Конимехдан чиққанингиздан кейин қип-қизил дашт бошланади. Ўркач-ўркач қум тепалар кўкимтир шувоқ, ям-яшил исириқ билан қопланган, аҳён-аҳёнда эргажай қандим, маймоқ саксовул кўриниб қолади.

Офтоб ўнг курагимни қиздириб турибди. Шунга қараганда шимоли-ғарб томонга қараб кетяпмиз.

Йўқ, саҳрони бутунлай кимсасиз деб бўлмайди. Уфққа қадар тасмадай тортилган тош йўл четида асов қумни суриб, ўрмалаб юрган скреперни, қир ёнбағрини пармалаётган кумуш ранг парма ҳавозасини учратиб қоласиз.

Автобус моторининг узлуксиз гуриллаши, дим ҳаво, бепоен чўлнинг бир хил манзараси кишини элитади.

Говур-гувурдан кўзимни очдим. Рўпарада ёгин-сочин емириб, қуёш қовжиратган яйдоқ тоғ бағрида оқ том. У худди қаддини ростлаётган одамдек қир ортидан аста кўтарилмоқда. Ана, бор баста билан кўринди. «Мурун-тов», дейишди ҳамроҳларим. Қаршимиздаги муҳташам бинолар Мурунтов олтин саралаш заводи экан. Биз у ерда тўхтамадик. Яна ўттиз километрча йўл босиб, сувсиз сойдан чиқаётганимизда фақат тушлардагина учрайдиган ажойиб манзара намоён бўлди: қуёшда куйган қизгилт саҳро ўртасида тўққиз қаватли муҳташам иморатлари билан ям-яшил воҳа пайдо бўлди. Зарафшон деган шаҳар барпо этилганидан хабардор эдим. Аммо Қизилқум ичида бу қадар улуғвор, бу қадар муаззам, гўзал шаҳарни кўраман, деб ўйламаган эдим.

Кончилар учун

Меҳмонхонага жойлашгач, Зарафшон коммунал хўжалигининг бошлиғи Владимир Шляхетко билан шаҳар айлангани чиқдик.

Владимир Вячеславович — қотмадан келган, ўрта бўй, хушфеъл йигит. Қизилқумда қурувчи-инженер сифатида иш бошлаган экан.

— Сайрни шаҳар дарвозасидан бошлаганимиз тузукдир?— деб менга қаради у.

Бир вақт тош йўл ёқасидаги бетон лавҳа қаршисидан чиқиб қолдик. Ерга қадалган байроқ шаклидаги бу лавҳага: «Партия иродаси, халқ қўли билан бу ерда Зарафшон шаҳри қад кўтаради», деб ёзилган. Лавҳа 1964 йилнинг кузида рўпарадаги учта тўрт қаватли бинолар билан клубга пойдевор қўйилганда ўрнатилган экан.

— Сувни артезиан қудуғидан ичдик,— дейди Владимир Вячеславович.— У вақтларда ҳар бир литр сув ҳисобли эди. Аҳоли, техника кўпайиб, қурилиш кенгайган сари сув танқислиги зўрая борди. Олтимиш еттинчи йили Томдибулоқдан эллик километрли қувур билан сув келтиришга мажбур бўлдик. Лекин бу эҳтиёжнинг ўндан бирини ҳам қондира олмас эди. Ниҳоят, олтимиш саккизинчи йили эни бир метру йигирма сантиметр, узунлиги салкам уч юз километрли пўлат қувур ётқизиilib, Амударёдан сув келтирилди. Энди ичишга ҳам, боғ-роғ, экин суғоришга ҳам, олтин саралаш учун ҳам, ҳамма нарсага сув етарли.— Владимир Вячеславович орқага ўгирилиб, темир йўл томонга ишора қилди.— Ҳов анави ерда комсомол кўлимиз ҳам бор!

Эни қирқ, узунлиги минг метрли кўчатзор ёқалаб, шимолга қараб юрдик. Ҳозирнинг ўзида ўн уч минг аҳолиси бор шаҳарда иккита ўрта мактаб, тўртта болалар

боғчаси, Индустириал техникум, Тошкент Давлат поли-
техника институтининг филлиали ишлаб турибди. Замо-
навий ускуналар билан жиҳозланган медицина-санита-
рия шаҳарчаси қуриб фойдаланишга топширилган. Шарқ
томонда савдо маркази, маданият уйи, кинотеатр, ста-
дион, хоккей ва спорт зали, бассейн — спорт комплекси,
янги турар-жойлар қурилиши жадал давом эттирил-
моқда.

Зарафшонда энг имтиёзли «табақа» — болалар бўлса
керак. Улар назаримда, ҳозирнинг ўзидаёқ коммунизмда
яшамоқдалар. Кичкинтойлар учун қурилган боғча бино-
лари эртаклардаги афсонавий саройларга ўхшайди.
Ранго-ранг қўғирчоқлар, анвойи кўргазма материаллар,
жиҳозларнинг чиройлилигидан оғзингиз очилиб қолади.
Ҳаммадан ҳам бу саройларнинг эгалари — озода кийин-
ган болалару мураббияларга ҳавасингиз келади.

Магазинларга ҳам кирдик. «Таъминотимиз москва-
ча!» деб фахрланишларида гап бор экан. Дўконларда
одампинг жонидан бошқа ҳамма нарса муҳайё!

Қидирувчилар

Зарафшонга кираверишдаги пармалаш ҳавозаси узоқ-
узоқлардан ҳам кўриниб туради. Унинг тоғ тошларидан
қалаб тикланган пойдеворида: «Қизилқум бойлигидан
саноатда фойдаланишга асос солган геологлар шарафи-
га. 1967 йил, 7 ноябрь», деб ўйиб ёзилган. Қизилқум
тагида яширинган бойликни топган ўша разведкачилар-
ни қидириб геологлар шаҳарчаси Мурунтоғга бордим.

— Сиз уларни Тошкент, Самарқанддан қидиришин-
гиз керак эди. Овора бўлибсиз,— деб кулди Мурунтоғ
экспедициясининг бош геологи Георгий Васильевич Ка-
савченко.

Тўғри, Қизилқумнинг қаерларида олтин бўлиши мумкинлиги тўғрисида иазарий фикр айтган, қидириб топган ва бу катта ишга бошчилик қилган, уюштирган ўртоқлар Ленин мукофоти лауреатлари И. Ҳамробоев, Ҳ. Тўлаганов, Ю. Мордвинцев, П. Хромишкин, Л. Палей, В. Шургин, К. Шулятников, В. Гарьковец, Г. Горев, И. Сокол, В. Талалов каби ажойиб геологлар, олимларимиздир.

Ана, узун стол орқасида Георгий Касавченко ўтирибди. Қалин сочли, ёноқ суяклари чиққан, мовий кўз йигит. Мен унинг донғини илгари кўп эшитганман. Шунга қараб, девқомат бўлса керак, деб ўйлардим. Йўқ, ўрта бўй, чувакроқ киши. Аммо сўзларида аллақандай шижоат бор... Уни бу ерда ўртоқлари: «Экспедициянинг мияси», деб аташаркан.

— Георгий Васильевич, экспедицияларингизни, энг самарали, деб мақтайдилар, ибрат қилиб кўрсатадилар. Бунга қандай эришдингизлар?— деб сўрадим.

Касавченко қуюқ сочини силаб қўйди:

— Бирлик... баҳамжиҳатлик туфайли. Қолаверса, экспедиция бошлиғи, бош инженер ҳамда бош геологнинг бир ёқадан бош чиқариб ишлаши.

Деразадан кўриниб турган яйдоқ тоққа назарим тушди... Бу ерлар обод шаҳар эмас, қуёшда қовжираган Қизилқум-да.

— Кўп бўлдим бу ерга келганингизга— дедим.

— Қизилқумда уйландим, фарзанд кўрдим. Умрининг ўн саккиз йили Қизилқумда ўтибди. Йўқ, ачинапти деб ўйламанг,— Георгий Васильевич бош чайқади.— Меҳнатининг самараси кўзингга кўришиб тургандан кейин, ўтган умрингга ачшмас экансан. Олтин бешинчи йили кўп йиллик тинимсиз меҳнатимизнинг натижасида Мурунтов олтин конининг запасини аниқлаб, Давлат комиссиясига топширдик. Ўша йилнинг ўзидаёқ Итти-

фоқда, борингки, жаҳонда мисли кўрилмаган суръатда қурилиш бошланиб кетди. Беш-олти йил ичида уч юз километрдан зиёд масофада темир йўл, тош йўл қурилди. Обод, кўкаламзор Зарафшон шаҳри қад кўтарди. Энг замонавий техника билан ускуналанган олтин саралаш заводи қуриб ишга туширилди. Навоий шаҳридан электр қуввати, Амудан эса сув келтирилди. Биз геологлар бу вақт ичида янги хом ашё манбаларини аниқлаш, карьерларни йириклаштириш, ер ости шахталари қуриб, маъдан олиш йўлларини ўрганиб чиқдик.

— Янги беш йилликдаги режаларингиз қандай? Бу ерда геологларга иш қолмагандир?

Саволим қизиқ туюлдими, Георгий Васильевич мийида кулиб қўйди:

— Бизгина эмас, болаларимиз, ҳатто неварачевараларимиз геолог бўлганларида ҳам иш етиб ортади! Бу беш йилликда ер остидаги чуқур горизонтни, ўнг ва сўл қанотларни ҳар томонлама ўрганиб, фойдаланишга топширамыз. Кейин... умуман, бу ерда геологлар учун юз йилга етгулик иш бор,— Георгий Васильевич сигаретасини кулдонда эзиб ўчирди-да, столга энгашиб, кулимсиради.— Қизилқумдан кетадиган анойи йўқ.

Дарҳақиқат, Георгий Васильевичгина эмас, бутун геология экспедицияси Мурунговга муқим ўрнашиш фикрида эканини Касавченко ҳузуридан чиқиб, бош инженер Горохов билан кўча айланганимизда пайқадим: геологлар шаҳарчасининг марказий кўчаси план асосида қайта қурилмоқда. Иморатлар ҳам узоқ даврни кўзлаб тикланган, безаклари ҳам шинам... Бутун шаҳарчани кўкаламзорлаштиришга иштиёқ, бу ерда яшовчиларнинг ҳаётига ғамхўрлик ҳар қадамда сезилиб турибди. Бош инженер Аркадий Соломонович Горохов билан ости разведка қилинаётган майдонга бордик. У ерда ўз тақдирларини геология билан боғлаган, қирқ олтинчи йилдан

бери ер қаърини тешиб, минглаб метр шахта, штольня қурган, ўнлаб шогирдлар етиштирган шахтёр усталар Жумабой Пардаев, Владимир Мартинюк, ер остида ўра ковлашда рекорд қўйган коммунистик меҳнат бригадасининг бошлиғи Павел Прокопец билан учрашдим. Мурунтовга биринчилар қаторида келиб пармалаш ускунасида қидирув ишларини бошлаб юборган Ленин орденли Эсон Турсунов билан танишдим. Булар ер қатламларини тадқиқ қилишда геологларнинг энг яқин ёрдамчилари. Бири ўнг қўли бўлса, иккинчиси чап қўли. Улар ҳар қадам, ҳар метрдан ковлаб олган тош-тупроқни геологлар лабораторияда текшириб кўрадилар, фойдали қазилма борми-йўқми аниқлайдилар. Бош геолог эса ҳамма маълумотларни жамлаб туриб хулоса чиқаради.

Эсон ака келтирган тош-тупроқ қоришмасини синчиклаб кўздан кечираётган Горохов:

— Маълумотларни тўплаб саралай билишда гап кўп,— деб қўйди.— Бизнинг бош геологимиз ўзининг шу хусусияти билан алоҳида ажралиб туради. Ярим кечада уйғотиб, бирон пармалаш ҳавозаси ёки шахтага оид маълумотни сўрасангиз ҳеч янглишмай айтиб беради. Бир пармалаш ускунасида олинган маълумотларни таҳлил қилиб, тезда бошқасига қўллашда ниҳоятда эпчил. Георгий Васильевич касалмандлигига қарамай ғайрати ўи одамга етгудек. Зарур пайтда кунни тунга улаб юборади. Бош геологининг ишлаб ўтирганини кўрган ҳамкасблари ётиб ухлашни ўзларига эп кўришармиди! У ишга жон-жаҳди билан ёпишади. Бошқаларни ҳам ўз кетидан эргаштира олади. Бизнинг Қасавченко шундай одам!

— Аркадий Соломонович, Георгий Васильевич билан бирга ўсиб, бирга ўқиган дўстга ўхшайсиз-а?

— Йўқ,— Горохов бош чайқади.— Мен Тошкентда туғилиб, Тошкент политехника институтини тамомла-

ганман. У кубаплик. Орджоникидзе шахрида Тоғ-металлургия институтини битирган. Бирга ўқимаган бўлсак ҳам бизни иш... Қизилқум дўстлаштирган. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони! Георгий Васильевич бу юксак унвонни бутун Мурунтов геология экспедициясининг хизмати-га партия ва ҳукумат томонидан берилган баҳо деб билади. Ҳа, у кун ҳаммамиз Касавченко билан бирга қувондик.

Кон

Биз диспетчер хонасидамиз. Бу ердан юз гектар майдондаги, балки ундан ҳам катта ҳовузсимон кон қафтайд кўринади. Ана, катта экскаваторларнинг хартумлари дам кўтарилади, дам тушади. Йигирма етти тоннали юк машиналар уларга яқинлашади-ю, яна изига қараб физиллайди.

Кон бошланғич партия ташкилотининг секретари Анатолий Иванович Бодров билан пастга, машиналар асаларишлардай гужгон ўйнаётган конга тушиб бордик.

— Мен сизга бугун донгдор машинистларимиз Елагин ёки Бижеловни кўрсатолмайман,— деди Бодров худди узр сўрагандай.— Ленин ордени кавалери Сердаковнинг экскаватори эса ремонтда экан...

— Келинг, авани экипаж билан танишайлик,— дедим унга ён томонда ишлаётган экскаваторга ишора қилиб.

Бодров машинасини ўша томонга бурди.

Олтинчи экскаваторда машинист Алексей Дмитриевич Плотников экипажи навбатчилик қилаётган экан. Ёўлабир, кўкракдор Алексей оғиз-бурнига тутган докани ечиб қўйиб, очиқ чеҳра билан саломлашди.

Ҳол-аҳвол сўраганимизда, у:

— Бу ерда план тўлиб турса, уйда эса маош хотинга тўлиқ тегиб турса, аҳволнинг яхшиллгши шу!— деб кулди.

Плотников XXIV съезд вахтасида голиб чиққанлардан. Номи ёзилган соат билан мукофотланибди. У Бошқирдистонда туғилган. Ўрта мактабни тамомлагач, комсомол йўлланмаси билан Братск ГЭСига бориб ишлаган. Тўрт йил бетон қуйибди. Турбинани ўрнатишда ишлабди. Ўша ерда экскаваторчилик ҳунарини эгаллабди. Олтимиш бешинчи йилдан бери Қизилқумда, олтимиш еттинчи йилдан эса Мурунгов олтин конида экан.

— Сибирнинг совуғини роса тотдим. Жанубнинг иссиғини ҳам кўрай дедим.

— Қалай?

— Кўникар экансан,— дейди Алексей.— Шарт-шароит, атрофингдаги одамлар...— У рўпарасида турган ўзбек йигитга имо қилди,— хушвақт, яқдил бўлгандан кейин унча-мунча қийинчиликларга парво қилмас экансан. Гоҳо ёз ойлари, бу ерда таффот эсади. Қайноқ гармсел кўз очгани қўймайди, тупроқ, қум совуради. Шундай пайтда ён-верингга қараб: «Ана Зиёвиддин, ана Юсуф чидаб юрибди-ку, «БелАЗ»ни суриб! Менинг жоним ширин-у, уларники қаттиқми?» деб ўйларкансан. Умуман, бизда вазият ўзи шундай, биримиз биримизга суянчиқмиз.— Плотников хаёл суриб қолди.— Анчадан бери ўйлаб, фикримни тарозига солиб кўрдим,— У Бодровга қараб қўйди.— Ўзимни синадим ҳам. Энди партияга кирсам дейман.

Бодров унинг елкасига қоқиб қўйди:

— Яхши, Алексей Дмитриевич, Тавсияни мана Юсуфдан ол, мен бераман.

Шофёр йигит Юсуф Хўжаев ўзи ҳали ёш бўлишига қарамай, даврадагилар ичидан энг «кекса»лардан. Олтимиш бешинчи йил январдан бери шу конда ишлар экан.

— У вақтда чодирда ётардик,— дея эслайди ўша

вақтларни Юсуф.— Кечалари тиш тишга тегмай, дийдираб чиқардик. Анави данғиллама бинолар, олтин саралаш заводи-ю, Зарафшон шаҳридан ҳали ном-нишон йўқ эди. Директор ҳам биз билан ёнма-ён ёғоч вагончада яшарди, шу вагончада ишларди. Текшириш учун биринчи ковлаб олинган маъданни Навоий шаҳрига ўнқир-чўнқир ўзанлардан қийнала-қийнала ташиганмиз. Энди қаранг...

Беихтиёр қайрилиб қарадим. Каттакон сув ташувчи машина аста ўрмалаб кон ичидаги текис йўлга ёнгинамиздан сув селиб ўтди.

Юсуф марғилоплик. Кино аппарати ўрнатилган машинасини ғириллатиб гоҳ у қишлоқда, гоҳ бу қишлоқда томошабиннинг олқишини олиб, баъзан танбеҳини эшитиб юрар экан. 1964 йили хотини Эътиборхон билан Муратов қурилишига келибди. Бу вақт ичида Эътиборхон медицина техникумини тамомлабди. Бир ўғил, бир қизлари бор экан. Юсуф бўлса, «Йигит кишига етмиш хунар ҳам оз», деган мақолга амал қилиб, экскаваторчилик касбини ҳам эгаллаётган экан.

— Умуман, бизда кўпчилик ўқийди. Плотников ҳозир Тоғ техникумининг тўртинчи курсида. Ҳов анави,— Бодров тикка жар лабида ишлаётган экскаваторни қўли билан кўрсатди,— агрегат машинисти Мешчанinov ҳам Алексей Дмитриевичнинг курсдоши. Қизилқум кўпгина йигит-қизлар учун университет ҳам бўлди.

Шу гапни мен Қасавченкодан ҳам эшитган эдим. Унинг қўл остидаги кўпгина геологлар сиртдан ўқир эканлар. Масалан, геолог Фёдор Бруханский Тошкент политехника институтининг геология факультетини яқинда сиртдан тамомлабди. Геологлардан Холмурод Қаримов билан Анатолий Бендик бўлса, Қизилқумда ишлаб юриб, кандидатлик диссертацияси ёзишибди, муваффақиятли ёқлашибди.

— Зарафшонда Тошкент политехника институтининг филиалига кўзингиз тушдими?— деди Бодров менга қараб.

Бош чайқадим.

Баланд бўйли, оқ-сарик йиғит Бодров мени парма-ловчилар ҳамда портлатувчилар ҳузурига бошлаб кетаётганида, эрталаб айтган гапини эслатдим:

— Илғорларни кўрсатолмадим, деб ачинмасангиз ҳам бўларкан. Илғор бўлмаганлари ҳам чакки эмас.

Шунда ҳам Бодров бўш келмади.

— «Ҳурмат тахтаси»да буларнинг номи бугун бўлмаса, эртага бўлади,— деди жиддий оҳангда.

Мана, ҳар беш метрда бир чуқур. Бугун ёки эртага кенглиги йиғирма сантиметр, бўйи эллик метрча келади-ган бу чуқурлар дори билан тўлдирилиб, портлатилади. Кейин бу ерга экскаваторлар, юк машиналари келади. Қон, шундай қилиб, ҳам тиккасига, ҳам энига кенгайиб кетаверади. Ҳозир унинг сатҳи ўнлаб гектар. Қелажақда юзлаб гектарга кенгайса ажаб эмас.

Сараловчилар

Мурунгов экспедициясида Жумабой Пардаев деган уста бор. У Сталинграддан Берлингача, Отпор станциясидан Порт-Артургача бўлган йўлни жанг билан босиб ўтган. У Мурунговни кашф этганлар қаторида «Ҳурмат Белгиси» орденига сазовор бўлган, Ватанга меҳнати сингган камтарин одам. Шу киши билан ҳангомалашганимда таъна оҳангида шундай дейди:

— Самарқандга борганимда эски танишлар: «Қаерда ишлайсан?», деб сўрашади. «Мурунговда» дейман. Улар Мурунгов олтин конининг шўҳратиини эшитишган. «Э-ҳа, ҳамма ёгинг олтин бўлиб кетгандир унда?», деб

тегажаклик қилишадн. Кошки, олтин ер тагида ёмбига ўхшаб қалашиб ётса!..

Дарҳақиқат, олтин қалашиб ётмайди, унинг заҳмати ҳазилакам эмас.

Машҳур геолог олим Иброҳим Ҳамробоевнинг ёзишча, табиатда асосан икки турдаги олтин конлари учрайди. Биринчиси — туб конлар ер қаъридаги ички кучлар жараёни, ички ҳодисалар ёрдамида бунёдга келади. Иккинчи хил шу туб конларнинг—тоғларнинг, ташқи кучлар, яъни иссиқ-совуқ, ёғин-сочин зўри билан емирилиб, қум-шағал шаклида ётқизилишидан ҳосил бўлади. Иккинчи хил сочма конлар Ўзбекистонда кам. Бу ердаги конларда олтин кўз илғамас даражада майда заррачалардан иборат бўлиб, кварц ва бошқа тоғ жинслари билан қотншма ҳолида учрайди. Уни саралаб олиш учун конда ковлашган олтинли тошни талқондек туядилар.

Мурунтовдан олдинроқ, Чодак конига борганимда, шундай манзарани кўрган эдим: Пиримиробдаги штольня ва Газаксой карьеридан ковлаб олинган тоғ жинслари машиналарда ташиб келтирилиб, олтин саралаш фабрикаси майдалаш агрегатининг ҳовузига тўкилади. Майдаланган тош тасмалн транспортёрларда ундан ҳам майдароқ қилиб туядиган агрегатга қуйилади. Кейин тегирмонга тушади. Тегирмонда сув билан аралашиб, бўтана ҳолида тиндиргич бетон ҳовузга оқиб ўтади. Тиндирилган шлам — олтин-кумушли лойқа фильтрловчи металл ҳовузчаларга ҳайдалади. Яна бир қанча жараёнлардан ўтгач, олтин-кумушга бой балчиқ ажратиб олинади. Кейин электр яллиғида қуририлиб, қоғоз қопларга солинади-да, олтин-кумушни алоҳида-алоҳида саралаб оладиган заводга жўнатилади.

Мурунтовнинг кўнгай томонида жойлашган завод ҳам деярли шу усулда ишлайди. Фақат бу ерда Чодакдагига нисбатан иш ҳажми катта. Чодак олтин саралаш

фабрикасига руда машиналарда келтирилса, Мурунтов заводига вагонларда, эшелоларда келтирилади. Шу билан бирга, бу ерда юртимизнинг иқтисодий қудратига қудрат қўшадиган, Ломоносов айтмоқчи, «энг биринчи тоза маъдан» — қип-қизил олтиннинг кўзни қамаштириб сувдай оқишини, қолиплари лим-лим тўлдириб, дам ўтмай қотишини ўз кўзингиз билан кўрасиз. Чиндан ҳам, зарафшонлик олтин сараловчилар тош-тупроқдан жаҳонда энг соф 99,99 процентли олтин ажратиб олмоқдалар. Бу, кўп жиҳатдан ўз касбини санъат даражасига кўтара олган олтин қуовчи усталарнинг маҳоратига ҳам боглиқ. Мен шулардан бири Владимир Александрович Беляев билан суҳбатлашдим. У ўрта бўй, чўзинчоқ юзли, қирра бурун, оқ-сарик йиғит.

— Биласизми, кун аниқ эсимда йўқ... Мурунтов олтинини биринчи марта 1969 йил июль ойининг охирида эритиб қуйдик, — дея жилмайди у. — Мен Новосибирскдан келганимда, печкалар тайёр эмас эди. Катта уста Аржанцев билан энг шимариб, ишга тушиб кетдик. Қасбимиз бўлмаса-да, сувоқчилик қилишимизга ҳам тўғри келди. Ҳа, индуктор печларни ўтга чидамли лой билан суваб чиқдик. Олтин қуйиш учун стандарт бўлмаса-да, қўлбола қолиплар ясадик. Биринчи вақтларда туну кун ишлашга тўғри келди. Чунки бўлимда фақат икки киши эдик. Печка бир ёқилгандан кейин совуб қолмаслиги зарур.

— Олтин қуйиш сизга ота касбими? — деб сўрадим.

— Тасодиф! — дея жилмайди Беляев. — Отам артист, онам эса тикувчи эди. Иккови дам Новосибирск опера театрида ишлашарди. Ҳам ўқиб, ҳам ишладим. Илмий-текшириш институтида слесарь эдим. Тўққизинчи синфни тамомлаб, армияга кетдим. Қайтгач, яна ўша институтда ишладим. Уйландим. Ўзингиздан қолар гап йўқ, ҳар бир оиланинг ўзига яраша ташвиши бўлади. — Беля-

ев мийиғида кулиб қўйди.— Дурустроқ иш қидириб юрганымда рангли металл заводуға бориб қолдим. Қуйиш бўлимида ўрин бор экан. Албатта, нотаниш касб. Иш оғир. Биринчи пайтларда кўп қийпалдим.

— Зарафшонга қандай келиб қолдингиз!— деб сўрадим.

— Таклиф қилишди. Мутахассислар керак экан,— ёқимли кулимсради Беляев.

«Тасодиф». Бу сўзни мен Чодак копининг директори Муллажон Ғозиевдан ҳам эшитган эдим. У Беляевнинг аксича — баланд бўйли, полвон қомат йигит. Ўзи ҳам темирчидан чиққан геолог, ота-бобоси, авлоди билан темирчи ўтган экан.

— Йў-ўқ!— деб қўлини силтаган эди у.— Чодакдан умуман олтин чиқниш хаёллариға ҳам келмаган. Тоғда нодир металлларнинг белгиларини кўриб вольфрам, молибден, қўрғошин қидиришган. Лекин тасодифни қаранг, эллик биринчи йили лоп этиб олтин-кумуш чиққан. Чодак копини тошган Лушнна билан Ляшкевичларнинг ўзлари шундай дейишади.

«Тасодиф» сўзини Тошкентда Иброҳим Ҳамробо-евдан ҳам эшитган эдим.

— Дастлаб, эллингинчи йилларнинг бошларида Томдибулоққа борганимизда, олтин кони топишу бошқа нарсаларни умуман ўйламаганимиз,— деб ҳикоя қилиб берган эди олим.— Асосан биз Томди районидаги асбест конини илмий асосда ўрганиш учун борган эдик. У вақтда ўша жойларнинг геологик харитаси бу ёқда турсин, ҳатто топографик харитаси ҳам йўқ эди. Кичкинагина вазифа каттаданиб, қанчайиб бораверди, бир мавсумга мўлжалланган режалар икки-уч йилга чўзилди. Нуротадан Томдибулоққа чўзилган тоғлардаги тоғ жинсларини ўрганиб, у жойларнинг геологик харитасини туздик. Ўша вақтда, тасодифан, Қўшрабод яқинида Чормитон олтин

кониин топдик. Чормитон ва Қизилқумдаги бошқа кузатувлар, тажрибалар шуни кўрсатдики, Ғарбий Ўзбекистонда олтин маргимуш қолчедани билан ёки кварц томирларида учраб экан...

Сочлари деярли оппоқ, қўйма гавдали — Иброҳим ака республикаимизнинг пешқадам назариятчи олими, вольфрам, молибден, олтин ва бошқа кўпгина конлар топиб, юртимиз бойлигига бойлик қўшган атоқли геолог бўлишига қарамай, ўзи тўғрисида гапиришни ёқтирмайдиган камгап одам. У ўзганлик оддий деҳқоннинг ўғли. Жаҳонга машҳур академикимиз Ҳабиб Абдуллаевнинг ҳамқашшоғи, шогирди. Эндиликда ўзи ҳам Абдуллаевдек етук олим.

Уни қирқинчи йиллардаёқ, университетда ўқиб юрган имда орқаворатдан таниб эдим. Эгнимда ҳали солдат шинели, у ҳам оддий коржомода, оёғида қўпол ботинка, кирпитикан игналаридай сочлари қоп-қора, ўзи ҳам қорамағиз, камсуқум йигит эди. Аммо унинг ишларидан хабардор студентлар: «Қаранг-а, кон топибди!» дея ҳайрат билан тикилишарди.

Иброҳим Ҳамробоев ўша вақтда аспирант эди. У В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг геология факультетини қирқ иккинчи йили тамомлаган.

Совет халқи немис-фашист босқинчиларига қарши ҳаёт-мамот жанги олиб бораётган энг оғир пайтлар эди. Иброҳим Ҳамробоевнинг фикри-ёди тезроқ қўлга қурол олиш эди. Фронтга интилди. Унинг ниятидан хабардор устози профессор Борис Николаевич Наследов: «Йўқ, Иброҳим, разведкачи-геолог учун жанг майдони — инсон қадами етмаган тоғ-тош, дашт-далада. Битта геолог Ватанга бутун бир дивизия, ҳатто армияча наф етказиши мумкин. Бунини ўйлаб кўр», деди. Иброҳим Ҳамробоев мамлакат куч-қудратини ошириш — кон топиш учун жўнаб кетди. Елкасида қопчин, қўлида метин, ўзига ўхша-

ган разведкачи геологлар билан Чорух-Дайрон даштларида кон қидирди. Уларнинг ойлаб-йиллаб қилган меҳнатлари бекорга кетмади. Ватанга ниҳоятда зарур вольфрам конларини аниқлашди. Кейинча Чорух-Дайронга яқин Шўралидан яна вольфрам, молибден топишди. Иброҳим Ҳамробоев Чорух-Дайрон, Шўрали конларини очиш, кўламини аниқлаш ва фойдаланишга топширишда бевосита иштирок этди. (Бу конлар ҳамон ишлаб турибди). Иброҳим Ҳамробоев 1944 йилда Помир тоғида ҳамроҳлари билан табиий биллур конини кашф этди.

— Ирим-чиримларга ишонмайман, лекин мен учун 7 хайрли рақам,— деб кулди Иброҳим Ҳамробоев.— 1927 йилда Ўзганда очилган бошланғич мактабнинг биринчи синфига кириб ўқий бошладим; 1937 йили Карл Маркс номидаги Тошкент педагогика техникумининг битирдим; 1947 йилда «Чорух-Дайрон магматик формациялари деган темада кандидатлик диссертацияси ёқладим; 1957 йилда эса «Ғарбий Ўзбекистондаги магматизм ва постмагматик жараёнлар» деган илмий ишим учун докторлик даражасини беришди.

Тўғрисиини айтганда, кейинги ўн йилликларда 7 дан бўлак бошқа рақамлар ҳам Иброҳим Ҳамробоевга хайрли келди. Масалан, 1958 йили «Ғарбий Ўзбекистондаги магматизм ва постмагматик жараёнлар» номи билан нашр этилган монографияси учун 1960 йили республика мукофоти берилди. Кейинча ғарбий Ўзбекистонда мис, қўргошин, симоб ва бошқа маъданларга бой конларнинг топилиши Иброҳим Ҳамробоев олиб борган илмий иш билан бевосита алоқадордир. У шахсан ўзи Чормитон ва Томдибўлоқ олтин конларини очди, Кўкпўтос ва Мурунтоғ конларини топишда эса иштирок этди.

У кейинги ўн йил давомида Ғарбий Тянь-шань билан Уралнинг тузилиши, маъдан бойлиги жиҳатидан ўхшашлиги муаммоларини ўрганиш, аниқлаш билан банд бўл-

ди. Бу текширишларнинг натижасида «Магматик комплекслар таркибидаги маъдан бойлигининг петрологик-геохимик критерийси» монографияси майдонга келди.

Эллик икки-эллик учинчи йилларданоқ алоҳида боблари матбуотда эълон қилина бошлаган «Ғарбий Ўзбекистондаги магматизм ва постмагматик жараёнлар» монографиясида Иброҳим Ҳамробоев ғарбий Ўзбекистоннинг металлогения схемасини тузиб, қўргошин, рух, мис каби полиметаллар, олтин ва вольфрам, молибден, қалай каби нодир металл конлари алоҳида зоналарда тизилиб ётишини кўрсатди. Шу жумладан, олтин конлари жойлашган зона шарқда Жиззах районидан бошланиб, Шимолий Нуратов орқали, ғарбда Марказий Қизилқумдаги Томди тоғларигача давом этишини белгиларди. Умуман, бу зонада яна бошқа, ҳали маълум бўлмаган олтин конлари топилиши мумкинлигини ҳам назарий башорат қилди. Натижада, Ўзбекистон Геология министрлигига қарашли Геофизика трестининг ходимлари Ю. Мордвинцев, П. Хромишкин ва бошқалар 1957 йили И. Ҳамробоевнинг олтин билан маргимушнинг боғлиқлиги ҳақидаги илмий фаразига асосланиб, жойларда қидирув ишлари олиб бордилар. Мурунгов олтин конини кашф этдилар.

* * *

Зарафшондан қалбим тўла қувонч билан қайтдим. Мени аллақандай фахрланиш ҳисси чулғаб олган эди. Кексалар, одатда, ўзлари туғилиб ўсган она юртларини ардоқлаб: «Бу тупроққа таёқ тиксанг ҳам кўкаради» дейдилар. Назаримда бу тупроқнинг қаерини кавламанг олтин ҳам чиқадигандек туюлади.

ДОЯ

Қаравотда олтита чақалоқ қатор ётибди. Агар бир парчагина очиқ, қип-қизил юзлари демасангиз, улар қўлоёқларигача ўраб-чирмалган қўғирчоқларга ўхшайди.

— Мана буниси мени кўп қийнади,— Хатича опа ўнг томонда ётган чақалоқни эркалаб қўлига олди.— Тўрт килою уч юз!— дея тилла тишларини кўрсатиб жилмайди.— Қолган бештасининг туғилиши ҳам бир, буники ҳам бир бўлди. Онаси бечора тўлғоқ келмай кўп азобланди-да. Дори-дармон, амал-тақал билан ҳар қалай кўзи ёриди. Лекин биласизми нега «кўзи ёриди» дейиларди? Сабаби ҳомиладор аёл тўлғоқ тутганда олам кўзига тор, қоронғи бўлиб кўринади. Бола тугилганидан кейин эса оғриқ таққа босилади-ю, дунё кўзига чарогон кўришиб кетади. Бу туғилишга туғилди.— Хатича опа қўлидаги чақалоқни силкитиб қўйди,— аммо онасининг кўзи ёримайди... аксинча хира тортди: томир уриши деярли сезилмай қолди. Туни билан қийналди, бунинг устига кўп қон кетди.

Жонини зўрға асраб қолдик.

У қўлидаги гўдакни баланд кўтарди. Лик-лик ўйнатиб, жажжи юзи, пучуқ бурни, оғзини палапондай очишига қараб туриб, кулди:

— Онасидай бўйдор, дуркун бўлиши аниқ. Ҳа, бўлди-бўлди! Ё бундан ашулачи чиқармикин-а? Овозини қаранг, қўнғироқдай!

Хатича опанинг иши шу: мана, ўттиз йилдирки ҳомиладор оналар атрофида парвона. Уларнинг дардига малҳам бўлиш учун қўлидан нимаики келса қилади. Дунёга келган митти одамни илк бор у қўлига олади. Меҳри уммон бу аёлнинг дили ва тилида уларнинг ҳар бири учун албатта ширин сўз, хайрли тилак топилади.

Мен ташқарига чиқиб ҳовлида Хатича опани пойлаб турдим. Қоп-қора ёмғир булутлари орасидан қуёш кўринди. Еру кўк гўё бир хўрсиниб қўйди, гўё қизалоқдай кўзларини очишга қийналиб киприкларини пирпиратди-да, роҳат қилиб жилмайди. Ичкарида эса бир одамзод ўзининг ҳозиргина дунёга келганини билдириб чирқираб жар солар эди.

Хатича опа бутунлай бошқа қиёфада чиқиб келди. Қаршимда эғнида энди оқ халат эмас, зангори плаш, ичидан оқимтир жемпер кийиб, турмакланган сочи устидан қора-қизил гулли шол дурра ўраган, оёғида баланд пошналар оқ туфли, сипо бир аёл турар эди. Мен у кишини сердарахт хиёбон бўйлаб бошлаб келаётиб бир-икки оғиз ўзлари ҳақида сўзлаб беришларини илтимос қилдим.

— ... Балки ушалмай ичингизда қолиб кетган ёшлик армонларингиз бордир?— дея тегишдим.

Опанинг бодом қовоқлари нимранг қизарди.

— Ука...— опа менга синовчан боқди,— хафа бўлмайсизми «укам» десам?

— Йўқ, аксинча!..

— Мана, ҳозиргача сиз мен учун тошкентлик бир нотаниш мухбир эдингиз. Бир оғиз илиқ гап билан ўрта-миздаги ётсираш йўқолди-қолди. Демокчиманки, бизнинг касбимизда одамларнинг ишончини қозониш, уларни

ром қила билиш анча оғир масала. Қирқинчи йили Қў-қон медтехникумини тамомлаб, Тўрақўрғоннинг Шаҳанд қишлоғига келганман-у қани одамлар менга ишонишса! Ёш, тажрибасиз қизман дег. Ўқиб келган менга эмас, саводсиз, исқирт товламачи кампирга ўз соғлиқларини ишониб топширишади! Хуноб бўлар экансан. Бақрайиб туриб юзимга эшикларини ёпишар эди-да! Хонамга бе-киниб олиб қон-қон йиғлаган пайтларим бўлган.

Бир куни кўчадан ўтиб кетаётсам орқамдан «дўхтир қиз, тўхтанг», деб кимдир чақириб қолди. Қарасам уйқу-сизликдан кўзлари киртайган қорасоқол бир киши. Нега тўхтатганини дарров билдим. Уйига кирсам хотини тўл-ғаниб ётибди. Уч кундан бери туғолмас эмиш. Қаёқдан туғсин, бола тескари келибди! Доя кампир оладига-нини олиб, жувоннинг тирик қолишига кўзи етмай, «Бо-ласи қорнига ёпишиб қолган», деб қочворибди. Нима қилиш керак? Пастибаланд олтига боласи, кўзлари мўл-тираб атрофида туришибди. Эшикнинг орқасида ота. «Нима бўларкин», деб қулоқлари динг. «Илгари қаёқда эдингиз?» деб гинахонлик қилишнинг пайти эмас. «Ара-ва топинг», дедим. У вақтда машина қаёқда! Аёлни тез-роқ район марказидаги касалхонага етказиб боришдан ўзга чора йўқ.

Бола йўлда туғилди. Ана шундан кейин хотин-халаж дуч келганда қайрилиб кетмайдиган, қўл бериб сўраша-диган, ҳатто сирларини очиб сирлашадиган, маслаҳат сўрайдиган бўла боришди. Аммо тўлиқ ишонч қозо-ниш — халқ «Хатичанинг қўли енгил экан», дейдиган бўлгунга қадар узоқ йиллар кунни тунга, тунни кунга улаб ишлашга туғри келди. Бу атрофда мен юрмаган йўл, мен ишламаган қишлоқ, мен кирмаган эшнк йўқ. Қирқинчи йилларда қишлоқ шифохоналарида деярли врач йўқ, врачнинг ҳам, фельдшернинг ҳам, ҳамшира, доянинг ҳам вазифасини ўзим бажариб кетаверардим.

Попга келиб керакли дориларни олардим-да, яна Чодак, Пунгон қайдасан деб пиёда қайтардим. У вақтларда ҳозиргидай теп-текис йўл қаёқда! Попдан Чодакка, Ғурумсаройдан Пунгонга етгунча неча-неча хилват тўқай, янтоқзор чакалак, дашт-даладан ўтиб бориларди. Йўл-йўлакай қўрғонларга кириб безгак тутганига акраҳин бериб, яраси бориға дори суртиб даволаб кетаверардим.

Хатича опа ёқасини ушлаб менга қаради. Унинг хиёл ранги ўзгарган эди. Кечаси билан навбатчилик қилган. Балки бутун тунни тикка туриб мижжа қоқмай ўтказгандир. Ёни-беримга қараб, тут тубига қўйилган скамейкага кўзим тушди. Таклиф қилдим. Ўтирди. Мен рўпарасида тикка турибман. Опа нафасини ростлаб менга боқди:

— Аммо-лекин-чи, ука, ҳали-ҳали эсимга тушса юрагим орқамга тортиб кетади. Кўп касалларни кўрганман. Қирқ иккинчи йили бўлса керак ҳалигидай чала-ёлғиз қўрғонлардан биттасига кириб қолсам, айвонда юз-кўзи газак олган, бир одам пуфакдай бўлиб кетган, беҳуш ётибди. Уй эгаси кампир тепасида исириқ тутатиб ўтирибди. «Ким бу?» десам, «ўғлим» деди. Кампирнинг ўғлини билардим. Чиройли, Турдиали деган йигит. Одам ҳам шунчалик ўзгариб кетар экан-а, тавба! Бурнига яра чиққан экан. Колхоздан арава топиб, Турдиалини олиб кетдим. Аравакаш ҳам ўзим, беморга қарайдиган ҳамшира ҳам ўзим. Ақалли юлдуз кўринса-чи, зимистон! Ғўристон томондан юрагимга ваҳима солиб чиябўри увуллайди. Менга далда бўладиган кишим ҳалигидай, ўзини билмай ётибди. Тинч ётса ҳам майли эди. Сапчиб-сапчиб туриб кетади денг. Шу алпозда Попга етиб бордик. Касалхонага кирсак хирург йўқ... Фронтга кетибди. Бутун районда битта ҳам хирург йўқ. Ана ука, шундай пайтлар ҳам бўлган. Кейин Чустга телефон қилдик. Чуст район касалхонасида Зуев деган хирург бўларди, тун ярмиде ўша

қарияни ўрнида ётган жойидан безовта қилдик. «Етиб боролмайман, олиб кела қолинглар», дебди. Начора, тўкилиб турган чол! Яна аравани дўқиллатиб Чустга қараб йўл олдик. Етиб боргунимча тонг отди. Зуев ҳам касалхонада жарроҳлик қайчиларини қайнатиб, кутиб турган экан. Дарҳол операцияга киришди. Турдиали ўн кунча ўтар-ўтмас тузалиб, қишлоққа қайтди. Вой онасининг алқаганлари! Агар унинг дуоси инобатга ўтсами, мен яна минг йил яшайман, ҳа!— Хатича опа кулди.

— Айтинг-чи, сизга Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган унвон берилганини эшитганингизда...

— Олдинига ишонмадим, ука. Ахир, мендақа ишлаганлар камми? Кейинча Кремлда ўртоқ Подгорний қўлидан Ленин ордени ва Олтин Юлдуз медалини олганимдан сўнг, бундай ўйлаб қарасам, касбнинг каттакичиги йўқ экан. Ҳар қаерда ҳам ҳалол меҳнат қилсангиз, партия, ҳукумат унутмас экан...

Рўпарамда Хатича опа. Скамейкада ўтирибди. Мен тикка турибман. У ҳамон ўша хушхабарни эшитган пайтидаги ҳолатини эслаб ҳаяжонда.

ПАРВОЗ

8 октябрь 1968 йил.

Тошкент Давлат медицина институтининг ректори Зуфаров ўрнидан турди. Ҳали йигитлардай хипча қома-ти ва қўл ҳаракатларидан, қизариб кетган чиройли юзидан унинг ҳаяжонланаётгани сезилиб турибди... Профессор поғона-поғона бўлиб деярли шифтгача кўта-рилган катта залда ўтирган лиқ тўла одамларга кулим-сираб бир қараб қўйди: олдиндаги қаторларда Москва, Боку, Самарқанддан келган, шунингдек, тошкентлик машҳур олимлар ўтиришибди. Ўрта ва орқа қатордаги-ларнинг ҳам кўпчилиги унга таниш. Ҳамкасблар, шо-гирдлар. Шунга қарамай у сезиларли ҳаяжонланмоқда. Катта тантаналардагина шундай бўлар эди. Дарҳақи-қат, ҳозир ҳам катта тантана эмасми? Чинакам тўй-ку! Институт илмий кенгашида докторлик диссертацияси ёқланаяпти. Яна қандай денг! Фазо тиббиёти соҳаси бў-йича! Бунинг устига ўзбек халқининг фарзанди итти-фоқ тиббиётида, ҳаттоки, жаҳон тиббиётида биринчи бўлиб... Чинакам катта кашфиёт, ахир!

Профессор Зуфаров илмий кенгаш мажлисини очиқ деб эълон қилади:

— ...«Тезлик ва портлаш декомпрессиясининг инсон ва ҳайвонлар баданига таъсири»...

Мавзу ҳам, диссертация ёқловчи ҳам залда ўтирган кўпчиликка янгилик ва нотаниш.

Диссертация ёқловчи кўпчиликка ўзини таништираётган илмий котибнинг майини овозига қулоқ солиб туриб бир хўрсиниб қўйди. Қаранг, ўттиз йил ўтиб кетибди. Росмана бир йигит умри! 1939 йили худди шу институтнинг иккинчи курсини битириб, Қуйбисhev ҳарбий медицина академиясига кетган эди. Ватан осмонини қора булут босган, халқимиз озодлиги хавф остида қолган оғир дамларда фронтга жўнади. Муттасил беш йил фронтда бўлди. Ғарбий фронт, Марказий фронт, Биринчи Украина fronti...

Урушни 1945 йил 9 май куни Прагада тугатди. Ҳа-миша қон, қон, қон... Жарроҳ бўлганидан кейин қўлини ярадор ватандошларининг муқаддас қонига бўямай иложи қанча? Юзлаб кишиларнинг баданини кесиб қўрғошин, темир парчаларини суғириб олган: юзлаб ярадорларнинг синиқ суякларини тахтакач қилган... Нега яшириш керак! Неча-неча бечоралар ўз қўлида жон берган...

Уруш тугагач яна бир ҳарбий академия. Бу сафар Киров номидаги Ленинград ҳарбий медицина академияси. Машҳур рентгенолог профессор Немёнов қўл остида янги мутахассисликни ўрганди. Кейин яна хизмат. Гоҳ Россия, гоҳ Грузия... Эллик биринчи йили Ленинград ҳарбий медицина академиясига қайтди. Икки йил давомида рентгенологияни чуқур ўрганди. Эллик учинчи йили Москвага СССР Медицина Фанлари академияси қошидаги илмий-техникани институтига рентгенология бўйича катта илмий ходим бўлиб келди.

Рентгенология бўйича фазо тиббиёти соҳасида ишлай бошлаганидан бери саксондан ортнқ илмий иш ёзди. Эллик саккизинчи йили кандидатлик диссертацияси ёқлади, олтмиш саккизинчи йилда эса докторлик... Ҳў-ҳў! Ўттиз йил... Қанот чиқариб ўз инидан учган қуш яна

айланиб келиб ўз инига қўнгани каби у ҳам мана қайтиб келди. Қайтганда ҳам... Абдухалил лиқ тўла залга ер остидан бир назар ташлади-ю, вужуди жимири этиб кетди. Ахир бу азиз, ҳурматли кишилар, тиббиёт оламининг устунлари бу ерга уни деб келишган. Ана, олдинги қаторда қўллари демасангиз, оддий ишчи башарали, пешонаси ва чўзинчоқ юзи мураккаб турмуш, машаққатли меҳнат туфайли ажин босган СССР Медицина Фанлари академиясининг корреспондент аъзоси РСФСР ва Ўзбекистон ССР да хизмат кўрсатган фан арбоби Павел Мозаев ўтирибди. У билан ёнма-ён ҳали йигитлардай сарвқад СССР Медицина Фанлари академияси фазо тиббиёти бўлимининг илмий котиби профессор Вячеслав Шумаков, Боку медицина институтининг ректори Габид Абдуллаев ва унинг ҳамкасблари атоқли озарбайжон профессорлари ўтиришибди. Улар билан бир қаторда расмий оппонентлари — сочидаги оқи демасангиз, ҳамон чиройли қора қош, қора кўз академик Адҳам Юнусов, медицина фанлари доктори Виктор Малкин, Профессор Жалол Мақсумов ва бошқалар. — Ахир ўзи шу кунни кўпдан орзиқиб кутмаганмиди!

Абдухалил Мансуров ўн беш йиллик тинимсиз меҳнати ҳақида кўпчилик олдида ҳисобот бера бошлади.

...Экранда ҳавосиз камерага қамалган қуён ички аъзолари ёрилиб парчаланади, териси кўз олдингизда дўмбирадай шиша бошлайди.

...Ҳар хил тезликда учиб кетаётган одамнинг ўпкаси ҳамда юрагининг рентген суратлари деворга осиб қўйилган: муҳофаза кийими кийганда ва муҳофазасиз қандай ҳолатда бўлишлиги аниқ кўриниб турибди.

Абдухалил Мансуров қўлидаги кўрсаткич таёқча билан жадваллар, диаграммаларни бирма-бир кўрсатади. Булар ўн беш йиллик машаққатли илмий иши давомида тўпланган натижалар кўргазмасидир.

Илмий кенгаш диссертация ёқловчининг ахборотини эшитиб, оппонентларнинг маърузасини тинглашга киришади. Илмий котиб хизмат жўнидан келолмаган диссертантнинг илмий консультанти СССР Фанлар Академиясининг корреспондент аъзоси, профессор Олег Газенконинг ёзма баҳосини ўқиб эшиттиради.

«...Абдухалил Мансуров мамлакатимизда биринчи бўлиб инсон ва ҳайвон юксак фазога учган пайтида баданида бевосита юз бериши мумкин бўлган радиал тезлик ва декомпрессия (сиқилиш, эзилиш, майиб бўлиш) ҳолатларини рентгенология воситасида ўрганди... Диссертациянинг энг муҳим жойлари Бутуниттифоқ физиология жамиятининг VIII ва X съездларида, шунингдек Парижда бўлиб ўтган Халқаро Фазо тиббиёти иккинчи симпозиумида қилинган нутқида баён қилинган... А. Мансуровнинг илмий ишлари авиация ва фазокорликда ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир...» — деб ёзибди устози.

Абдухалил Мансуровнинг расмий оппоненти, машҳур олим, академик Василий Парин диссертацияни бобмабоб таҳлил қилиб келади: «Мансуровнинг диссертация ишига энг юксак баҳо берсак арзийди, муаллиф эса тиббиёт фанлари доктори деган даражани олишга шубҳасиз, лойиқдир.

Биз муаллифга диссертациянинг асосий мундарижасини монография сифатида нашр қилишни маслаҳат берар эдик», — деб ёзма тақриз юборибди.

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги Алҳам Юнусов эса минбарга чиқиб юқоридаги олимларнинг фикрини қувватлади ва «Мансуровнинг илмий иши...шубҳасиз жаҳон фанини япғи далиллар билан бойитади, шунинг учун ҳам ниҳоятда аҳамиятлидир», — деб баҳолади.

Расмий оппонент тиббиёт фанлари доктори Виктор

Малкин Абдухалил Мансуровнинг илмий иши авиация ва фазо тиббиётига оид ва бу соҳа залда ҳозир бўлганларнинг кўпчилигига янги, нотаниш бўлгани учун ҳам диссертация ҳақида лўндароқ қилиб сўзлаб берди. Унингча, Абдухалил «... рентгенология усули ёрдамида тезлик орта бориши билан ўпкада ҳосил бўладиган морфологик ўзгаришларни бутун тафсилоти билан кузата олган, натижада тиббиётда биринчи марта патологик жараён динамикасини кўрсатиб бера олган». У яна: «Мансуров биринчи бўлиб катта тезликда учирилган ҳайвонларни асраб қолиш «чораси»ни аниқлади... Жаҳон тиббиётида, биринчи мартаба, маст қилинмай учирилган ҳайвоннинг томирига акс эттирувчи модда юбориш орқали қон айланиши ҳолатини рентген экранда кўрди ва суратга олди»,— деб Абдухалилнинг кашфиётини юқори баҳолайди.

Авиация ва фазо тиббиёти соҳасининг атоқли вакили Виктор Малкин Мансуровнинг илмий ишининг катта амалий аҳамияти ҳақида тўхтаб:

«...Олиб борилган, физиолого-рентгенологик комплекс текширишлар асосида киши баданини ҳаво босимидан муҳофаза қилиш тадбирлари ишлаб чиқилди»,— деди.

Новча, қўй кўзлари ўсмирлардай кулиб турган қора соқол бу одамнинг Абдухалил Мансуровнинг муваффақиятини ўз муваффақиятидай кўнглига яқин олгани унинг самимият барқ уриб турган чеҳрасидан кўриниб турибди. «Биринчи бўлиб... биринчи мартаба...» деб такрорлайди у Абдухалил Мансуров томонга ҳаваси келгандай қараб-қараб қўйиб.

Малкиндан кейин сўз олган биринчи ўзбек рентгенолог олими Жалол Мақсумов ҳам Абдухалил Мансуровнинг илмий ишига юксак баҳо берди.

— ...«Правда Востока» газетасининг 1961 йил 9 ав-

густ сонида жаҳонда биринчи фазокор Юрий Гагариннинг мақоласи босилган эди. Ўша мақолада шундай сўзлар бор: «...Ўзбекистон меҳнаткашлари Совет Иттифоқининг иқтисодий қудратини мустаҳкамлашда катта ҳисса қўшдилар, демак юксак фазога учишнинг амалга ошишида фаол қатнашдилар... Бу учишга ҳозирлик кўриш ва амалга оширишда кўпгина миллатларнинг вакиллари бевосита иштирок этди. Инсоннинг юксак фазога парвоз қилиши шароитини ўрганиб, шу учишнинг бехатар ўтишини таъминлаётган олимлар, врачлар ичида ажойиб ўзбек фарзанди ҳам бор. У ўзи тошкентлик, тажрибали врач, Улуғ Ватан урушида иштирок этган, қобилиятли олимдир».

Жалол Мақсумов йиллар ўтиши билан сарғайган газетадан кўз узиб залга қаради. Унинг юмалоқ қип-қизил юзига табассум қалқиди:

— Энди билсак Гагарин мақтаган ўша ўзбек олими ўртоқ Мансуров экан!

Минбар ёнида ҳамон тик турган Абдухалил Мансуров хижолатдан ерга қаради. Чўнтагидан дастрўмолини олиб жимир-жимир этаётган пешонасига босди. У, бир дам ўзини учаётгандай ҳис этди; осмони фалакка кўтарилишларига кўмаклашган ўша машҳур фазокор дўстлари — Беляев, Николаев, Титовлар каби юксакларга парвоз қилаётгандай жуда енгил ҳис этди.

Шу куни Тошкент Давлат медицина институти илмий кенгашининг мажлиси чинакам тўйга айланиб кетди.

ДУРАДГОРНИНГ КЕНЖА ЎҒЛИ

Табиат бир қулф

Собир Юнусовни кўпдан биламан: у катта кимёгар, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги, СССР Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси, Немис табиатшунослар Леопольд Академиясининг академиги. Собир ака ўз шогирдлари билан ўсимлик моддалари кимёси соҳасида жуда катта иш қилган: 119 гиёҳдан 210 алкалоид ажратиб олган, шулардан 110 таси бутунлай янги. Бу олимимиз билан гойибона фахрланар эдим, аммо яқиндан таниш эмасдим. Мана, танишишга баҳона ҳам топилди.

Академия шаҳарчасига қараб йўл олдим. Меҳнат Қизил Байроқ орденли Ўсимлик моддалари кимёси институти директори қабулхонасига кириб бордим. Собир Юнусов банд экан. Кутдим. Анчадан кейин директор кабинетини очилиб ҳаммаси бир хил — кўк халат кийган кишилар чиқиб келишди. Ичкари кирдим. Кенг хонанинг ўртасида оқ халтали ялангбош киши орқа ўгириб турибди. Собир Юнусовнинг ўзи. Одамларни кузатиб, ҳали столига ўтиришга улгурмабди. Қайрилиб қаради. Қорақош, қора кўз, қуюқ сочларида оқи кам, ўрта бўй, савлатли киши. Салом бердим. Алиқ олди. Собир ака

ортиқ, индамаса ҳам ушинг кўзлари «қани, мақсадга кўч», деяётгандай эди. Айтдим.

Собир ака лабини қимтиб қўйди. Утиринг дегандай имлади-да, ўзи юмалоқ стол ёнига ўтирди.

— Ишлаш керак, огайни. Ваъзхонлик, маъракадан кимга наф?— Собир ака қошини чимирди,— ўзбекларда ўлган одамга маърака ўтказиларди. Ёмон бўлса ҳам «яхши эди раҳматли», деб мақташарди. Энди бўлса... Йўқ, қаршиман. Кечагинда президиумда ҳам гап бўлди. Керак эмас, дедим. Ахир бизнинг ёшимиздаги одамлар учун ҳар бир кун ғанимат! Кузда, одатда, хирмон кўтарилади. Мева-чевалар йнгиб-териб олинади. Мен ҳам умримнинг кузида бутун эккан-тикканларимни жамлашим керак. Элликка кирганимда ҳам марҳум президентимиз Абдуллаев, юбилейингни ўтказамиз, деганида рози бўлмаганман. Қилинмаган ишлар кўп, огайни. Сал саранжомлайлик. Тўй-маърака қочмас. Ақалли саксонга кирайлик. Ана унда ярашади.

— Кимё фанини тарғиб қилишда сизнинг юбилейингиз бир баҳона бўлади, — дедим.

Собир ака ташқарида савалаб ёғаётган ёмгирга ўйчан тикилиб турди-да, менинг фикримга қўшилгандай бўлди.

— Тўғри, кимё янгиликларини кенг тарғиб қилиш керак. Кимё тараққиётсиз ёрқин келажакни тасаввур этиб бўлмайди. Бу Ер ости бойликлари — кўмир, нефть, газ абадий эмас. Тугайди. Аммо тугамас бир бойлик бор, у — ўсимликдир. Инсоннинг абадий йўлдоши. Уни тўйдирди, кийинтиради, соғлиғини саклайди ҳам. Шунинг учун болаларимизда, энг аввал, ўсимликлар оламига муҳаббат уйғота билишимиз керак. Оёқ остида тапталиб ётган ҳар бир гиёҳда катта сир яширинганини — инсоннинг саломатлигини яхшилайдиган, умрини узайтирадиган, ёки аксинча бахтсизлик келтирадиган заҳар яши-

ринганини, бу сирни очиш учун кимё фани бир калит эканини англатишимиз керак.

Табиат бир қулф, кимё эса калит. Шу калитни маҳкам, дадил ушлаб, сирли қулфни оча оладиган забардаст қўллар — қобилиятли кадрлар керак. Билимдон кадрлар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, оғайни, болаликдан тарбияланади, ўрта мактабдан. Ўзбек ўрта мактабларида, айниқса, қишлоқ, ўрта мактабларида кимё фанининг ўқитилиши кўнгилдагидай эмас. Ўқитувчи программадаги темани чала-чулпа баён қилади, формулани доскага ёзади. Ўтдингми-ўтдим. Тамом. Доривор ўтлар қидириб экспедицияга чиққанимда кириб кўрганман. Ўрта мактабларнинг кимё хоналарида айрим сотиб олинган ускуналар шкафларда йиллаб қўл теккизилмай чанг босиб ётади. Амалий машғулот, тажрибалар деярли ўтказилмайди. Бундай совуққонлик билан болаларда кимёга қизиқиш уйғотиб бўлармиди! Болада мавжуд, мудраётган туғма қобилият ҳам шундайлигича қолиб кетади. Йўқ, ўрта мактабларда кимё фанининг ўқитилишини тубдан яхшилаш керак. Кимё ўқитувчиси ўз фанининг чинакам шайдоси бўлсин. Шундагина у ўз ғайрати, юрак ҳарорати билан ўқувчиларини исита олади, ўз кетидан эргаштира олади...

Собир ака гапдан тўхтади. Унинг кўзларида аллақандай илиқлик жилва қилди:

— Менинг муаллимларим ана шундай шайдойилардан эди.

Шайдойилар

— Муаллимларим тўғрисида гапириб беришдан олдин, уларнинг қўлига қандай қилиб тушганимни айтмасам, қиссам, чамаси узук-юлук бўлиб қоладиганга ўхшайди, шундай эмасми?

— Шундай,— дедим.

— Раҳматли онамизнинг йил суруштириб айтганларига қараганда, менинг туғилган вақтим 1909 йилга тўғри келади. «Девор тағидаги оқ ўрик чаман бўлиб гуллаб турган пайт эди», деган эдилар. Ўрик Тошкентда март ойининг иккинчи ярмида гуллайди. Шундай эмасми, оғайни?

— Шундай, — дея бош иргадим.

— Шундай бўлгандан кейин паспортга беш кун у ёқлик, беш кун бу ёқлик — фарқи йўқ, ўн саккизинчи март деб ёздириб юбордим. Чақарда Яланқа деган маҳалла бор. Биласизми? Хў, эшон мачитнинг орқаси, бизнинг ҳовлимиз худди ўшатдаги тор кўчанинг ичида бўлган. Дадам иморат устаси — дурадгор эканлар. Етти ой-лигимда вафот этибдилар. Ойимиз тўртта бола билан бева қолганлар. Ёш бўлишларига қарамай, «болаларимни кимга муте қиламан? деб жойи чиқса ҳам эрга тегмабдилар. У киши чокчилик қилардилар. Дўппи, жияк тикиб сотардилар.

Игнанинг учи билан рўзгор тебратишни бир ўйлаб кўринг-а! Биз тўрттовимиз ҳам пасти-баланд, фақат ейиш-ичишдан бошқани билмайдиган ёш болалар эдик. Бутун заҳматни муштипар онамиз чеккан. Бизнинг бахтимизга Октябрь инқилоби бўлиб қолди. Бўлмаса... Ҳозирги Собир Юнусов қаёқда! Октябрь инқилобисиз академик Абдуллаев ҳам, Содиқов ҳам, Орипов ҳам, Қори Ниёзий, Собир Юнусов ҳам бўлмас эди.

Эс-эс биламан: кўчада тупроқ чангитиб, соққа ўйнаб юрган эдим. Онам чақириб олди-да, юз-қўлимни ювиб, амакимга қўшиб берди. Қўзларида ёш, эшиккача кетимиздан чиқди. Амаким мени ҳозирги Ўқчи кўчасидаги етимхонага олиб бориб топширди. Бу 1918 йилдаги гап. Етимхона эски рус-тузем мактаби, ҳозирги Карл Маркс номидаги педагогика билим юрти ўрнида эди.

Совет давлати ўша оғир йилларда ички ва ташқи душманларга қарши ҳаёт-мамат кураши олиб бораётган, қаҳатчилик бутун мамлакатни гирибонидан олган, ҳукуматнинг бошида минг бир хил ташвиш бўлишига қарамай, биз оч-яланғоч етимчаларни тўплаб ўқитди, кийинтирди. Ўша илон йили гоҳо атала, қуруқ мош қайнатиб бериб бўлса ҳам жонимизни асраб қолди.

Интернатда юриб, бўйим чўзилиб турмушнинг баланд-пастига ақлим етадиган бўлиб қолди шекилли (қийинчилик, мен сизга айтсам, оғайни, ёш боланинг ҳам ақлини чархлаб қўяр экан чоғимда), бир куни уйга бориб онамнинг тирикчилигини кўрдим-у, юрагим эзилиб кетди. Ёпиниб ётадиган кўрпанинг увадаси чиқиб кетибди! Шунинг кўрдим-у, ишламасам бўлмас экан, деган қарорга келдим. Фикримни интернат директорига айтган эдим, ишга жойлаштириб қўйди: «Қизил Шарқ» вагон ремонт заводига қарашли тунукачилик устaxonасида шогирд бўлиб ишлай бошладим. Эсингиздами илгариги вагонларда тўрт бурчак, шишали фонарлар бўларди? Ўша фонарларни бизлар ясар эдик.

Биринчи ойлигимга кўрпаликчит олиб онамнинг қўлига олиб берганим эсимда. Вой, у кишининг йиғлаб дуо қилганлари!

Тунукачилик ҳунарини тез эгаллаб олишимга Саидаҳмадхон деган устам сабабчи бўлган. Устам қотма, чўққи соқол одам эди. Сопи синиқ, эски кўзойнаги бўларди. Унга ип боғлаб қулогига ҳалқа қилиб тақиб оларди. Аммо уста кўзойнак таққани билан кўзи жуда ўткир эди. Бир сафар катта кўчадан қўлида мис кўза кўтариб бир оқ отлиқ ўтиб қолди. Уч-тўрт кундан кейин устaxonада худди ўшандай мис кўза пайдо бўлди. Бирам жимжимадор! Анавини қарангки, уста шунинг бир кўришда ясабди! Ўша отлиқнинг қўлидаги кўзадан чиройли бўлса борки, кам эмас, Уста Саидаҳмадхон ҳа-

қиқий ижодкор эди. У киши ўзига яраша файласуф ҳам эди. Қўлида уч йилча ншладим...

Собир ака шифтга қараб ниманидир эслади:

— Ҳа, шундай... Йигирма учинчи-йигирма бешинчи йиллар ўртасида — шу уч йил кўзимга ўн уч йил бўлиб кўрингандирки, тунукачиликда мен билмаган сир қолмагандай ўзимни етук ҳис қилиб: Саидахмадхон акага: «Мен қачон уста бўламан?» деб шама қилдим.

Уста муғамбирона жилмайиб:

— Ишни мен айтмасимдан кўнгилдагидай қилсанг уста бўлганинг. Йўқса, умрбод шогирдликдан чиқмайсан, — деди.

Собир ака менга қараб мийиғида кулиб қўйди. Шунда унинг зар ҳалқали кўзойнаги ялт-юлт этиб кетди.

— Мен ҳам гоҳо шогирдларимга устадан эшитганларимни айтиб, эсларига солиб тураман. Тўғри-да, улар менинг айтганларимни минг аъло бажармасин шогирдликдан бир поғона ҳам кўтарилолмайди. Ундан чинакам олим чиқмайди. Ўзича янги-янги ғояларни олға сурсин, исботласин, меҳнатининг самарасини товоққа солиб бундоғ кўрсатсин, ҳаётга татбиқ этсин. Ана ундан кейин баракалла, мана энди олим бўлдинг, деб кифтига қоқай, а? Нима дейсиз, оғайни?

— Тўғри, — дедим.

Мени тунукачиликдан ўқишга йўллаган ҳам Саидахмадхон ака бўлган. Бир куни рўпараларига ўтқазиб қўйиб: «Ўғлим, мана мен тунукани тақиллатиб юриб, умрим ўтганини билмай колдим. Сен ҳам умрингни тўқмоқлаб ўтқазиб, кейин пушаймон емагин. Ҳозирги замон ўқиганники», — деди.

Ўйлаб қарасам, устанинг гапи тўғри.

Йигирма бешинчи йилга келиб уй-рўзғоримиз ҳам анча яхшиланиб қолган эди. Уйдагилар ҳам: «Устангнинг гапи — гап», дейишди. Яна Ўқчи кўчасидаги қадр-

дон интернатга қайтиб бордим. Қарасам, интернат ўрнида педагогика техникуми очилибди. Қабул қилишди. Илмий коммунизм назариясига асос солган буюк Маркс номига қўйилган худди шу билим юртида ўзимнинг иккинчи устамни, мени кимёга қизиқтирган муаллимим Ҳасан Муртазоевни учратдим. У киши ҳозир ҳам ҳаёт. Тошкент Фармацевтика институтининг профессори, кимё кафедрасига мудирлик қилади.

У вақтда Муртазоев ўзимизга ўхшаган ёш, бўйи бир саржин, ориқ кўк кўз йигит эди. Университетда ўқиб келиб, у ерда ўрганганларини бизга ўргатиб кетарди. Кўп вақт биз билан ётоқда ётиб қолар, техникум ошхонасида студентлик улушимизни бирга баҳам кўрардик.

— Сиз ҳам қадимги кимёгарлардай мисдан тилла ясашни хаёл қилгандирсиз? — деб кулдим.

— Йўқ, оғайни,— деди Собир ака бош чайқаб. — Мен жисмларда, тузларда, ўсимликларда тилладан ҳам қимматли, инсон ҳаёти, соғлиги учун зарур, унинг умрини узайтирадиган моддалар яширинганини сезар эдим. Ўттизинчи йили САГУнинг кимё факультетига ҳам шу яширин моддаларни топиш усуллариини ўрганиш мақсадида кирдим. Бу ишда менга Ленин йўлланмаси билан Тошкентга келган профессор Сергей Наумов устозлик қилди.

Сергей Николаевич қотма, калта соқол-мўйловли киши эди. Ўз фанини шогирдларга бутун борлиги билан берилиб, ёниб ўргатар, шунга яраша талаб ҳам қиларди. У факультетда пайдо бўлиши ҳамон, ҳатто энг четдаги хоналарда ҳам товуши эшитиларди. Тайёргарликсиз келган студентлар унга дуч келишдан қўрқиб, ўзларини деразадан ташлаб қочишар эди. Профессор Наумов ана шундай шаддод, айни пайтда ниҳоятда одил киши эди.

У вақтда кўпчилик табиёт фанлари рус тилида ўқи-

тиларди. Кимё факультетига ҳар юртдан тўпланган биз ўзбек, қozoқ, қирғиз, туркман болалари рус тилига нўноқ эдик. Ўзимиз ҳам қийналар, ўқитувчиларни ҳам қийнардик. Қишки сессиядан кейин бўлса керак, деканатда мажлис бўлди. Гурппа бошлиғи сифатида мен ҳам қатнашдим. Биз ўқитувчимиз... — Собир ака эслашга уриниб стулга тирсағи билан суянганча бармоқлари билан чаккаларини қисиб бир дам жим қолди — Йўқ, исми шарифи хотирамдан кўтарилибди. Ўзи зодагонлар оиласидан чиққан бўлса керак, такаббур, маҳаллий студентларга тепадан қарайдиган олифта, гапирганда ҳам димоғ билан гапирадиган ялтироқ бош киши эди. Шу профессор сўзга чиқиб гапириб-гапириб келиб: «...бу туземликларнинг бош чаноғи университетда ўқиш даражасига ўсиб етишмаган», — деди. Наумовнинг жаҳли чиқиб кетди. «Сизнинг ё кўзингиз кўр, ёки зеҳнингиз! Йўқса Октябрдан кейинги ўсиш-ўзгаришларни кўрган бўлардингиз! — деди тик қараб. — Айтинг-чи, мана ўзингиз Ўзбекистонга келганингизга ўн йилдан ортди. Шу давр ичида ақалли ўнта ўзбекча сўз ўргандингизми? Йўқ! Аминман, билмайсиз! Булар бўлса, — Сергей Николаевич орқароқда ўтирган бизларга ишора қилди, — рус тилида гаплашадиган бўлиб қолишди: ота-боболарининг тушига ҳам кирмаган табиёт фанларини ўрганишяпти. Ана Юнусов, ана Норқўзиев, қайси «бош чаноғи тараққий этган» европалик студентдан паст ўқияпти?»

Ўттиз учинчи йили Сергей Николаевич вафот этди. Шунда қабри тепасида унинг худди шу сўзларини такрорладим: «Ў бизнинг ҳам устозимиз, ҳам отамиз, ҳам ҳимоячимиз эди», дедим йиглаб туриб. Ҳақиқатан Наумов шундай одам эди.

Ўттиз учинчи йили Бутуниттифоқ, химия-фармацевтика илмий-текшириш институтига уч ойлик практикага бордим. Бизлар беш киши эдик. Шерикларим жой-жойи-

ни топиб кетди. Фақат менгина жойлаша олмадим. Профессор Орехов қўл остида ишласам деб хоҳиш билдирсам, институт маъмурияти: «Унинг лабораториясига ортиқча одам талаб қилинмайди», деб унашмади. Уч кун гача Ореховнинг йўлини пойладим. Мен у кишига ғойибона ошиқ бўлиб қолган эдим-да! Александр Павлович Совет Иттифоқида ўсимлик моддалари кимёсига асос солганлардан. Шарқ табobati, Абу Али ибн Сино, ундан кейин ўтган ҳакимлар беморларни, асосан, доривор гиёҳлар билан даволашган. Орехов лабораториясида худди шундай гиёҳлардаги моддаларнинг кимёвий тузилиши, инсон соғлиғига керакли алкалоидлар — ишқор моддаларини ажратиб олиш йўллари ўрганилади. Мен Москвага сафарга отланганимда шу мақсадни дилимга жо қилиб олган эдим. Илмий-текшириш институтида эса мени Ореховнинг яқинига ҳам йўлатишмади! Шундан кейин одобни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, алкалоидлар лабораториясига берухсат бостириб кирдим. Қарасам, баланд бўйли оқ халатли бир киши эшик ёнида қўлини ювяпти. Ореховни илгари кўрмаганман, аммо Орехов шу эканини кўнглим сезиб турибди. Юрагим уриб кетяпти. Қайрилиб қарар дейман, қарамайди, кейин:

— Александр Павлович, мен сизда ўқишни хоҳлайман, — дедим русчалаб.

Ҳалиги одам бир қараб қўйди-да, яна қўлини юваверди. Балки Орехов эмасдир, дейман. Турибман. У бўлса мени унутиб қўйгандай. Қолишимни ҳам, чиқиб кетишимни ҳам билмайман.

— Жуда ҳам хоҳлайсизми?—деб қолди анчадан кейин.

Шундан кейингина унинг Орехов эканига аниқ ишониб:

— Уч кундан бери ҳузурингизга киролмай юрибман, — дедим.

Орехов қўлини арта туриб, мен томон ўгирилди. Бу бола қаёқдан келиб қолди, деб ўйлади шекилли, кўзойнаги узра синчковлик билан тикилди-ю, кулимсиради.

— Наҳотки? Ҳа, майли, унда ишлай қолинг, — деди.

Лаборант қизни чақириб, иш билан таништиришни топширди. Топширди-ю, чамаси, шу заҳотиёқ унутди. Унинг кўзлари кўзойнаклар ортидан тикилиб туриши, аммо ўз ўйлари билан банд бўлганидан сизни кўрмаслиги ҳам мумкин. Александр Павлович билан ойлаб ёнма-ён ишлашингиз мумкин, аммо салом-аликдан бошқа бир оғиз сўз эшитмаслигингиз ҳам мумкин. У ана шундай камгап одам эди. Лекин у тўнг одам эмасди. Асло. Александр Павлович жуда маданиятли, мулойим, шу билан бирга сипо киши эди.

Алкалоидлар лабораториясида ишлай бошлаганимга икки ойча вақт ўтгандан кейингина Александр Павловичдан умрбод эсда қоладиган икки оғиз сўз эшитдим. Кўпдан тозаланмаган аралашмалар бор экан; сафора — эшак мия ўти эритмага солиб қўйилган экан. Шунини тозалаб алкалоид ажратиб олаётганимда кимдир анчадан бери орқамда туриб кузатаётганини сездим. Ўгирилиб қарасам Александр Павлович турибди: юзида ажабланиш аломати.

— Сизга шунини қил, деб буюришдимиз? — деб сўради.

— Йўқ, ўзим... — дедим.

Тўғриси, ноҳўя иш қилиб қўйибманми, деб қўрқдим.

Александр Павлович жилмайди. Шундан кейингина ичимда чироқ ёқилгандек бўлди.

У шкаф тортмасидан эшак мия ўсимлигининг уругини олиб берди. Бу ишонч эди, шундай буюк элимнинг менга билдирган ишончи эди!

Ишладим. Лабораторияда кечалари қолиб кетардим. Чарчаш нималигини билмасдим. Домланинг ишончи менга қанот бағишлаган эди.

Уйқусиз ўтказган кечаларим эса зое кетмади. Эшак мия уруғидан домла раҳбарлигида янги алкалоид ажратиб олдим.

Шундай қилиб, уч ойлик практика, иш — изланишлар билан ўтиб кетди.

Тошкентга қайтишга ҳозирлик кўриб юрганимда Александр Павлович ўз ҳузурига чақириб: «Шу ерда қолмайсизми?» деди. Хўп, дедим. Қизиқ устида хўп дейишга дебман-ку, аммо Москвада қатта шаҳарда қайси даромадимга яшайман, деб ўйлаб кўрмабман. Ўттиз биринчи йили Ленинграддаги «Красный химик» заводига практикага борганимизда тунукачилик ҳунарим қўл келган эди. Ишдан кейин қолиб, тунукачилик цехида карнай қолип ясар эдим Эвазига устама ҳақ тўлашарди. Ёйиш-ичишдан ортдириб, гоҳо дам олиш кунлари эски Маршнск, ҳозирги Академик опера театрига тушиб ҳам турардим. Илмий-текшириш институтида эса, менинг бу ҳунаримга зарурият йўқ. Яна денг Тошкентдан стипендия юборишмай қўйишди. Нима қиламан? Москва кузи, ўзингизга маълум, совуқ. Ёмгир кийимимнинг чок-чокигача ўтиб кетади. Устим, аксига олиб, юпун. Қорин бўлса оч. Товарная станциясига бордим...

У вақтларда завод-фабрикалару, электростанциялар кўмир билан ишларди, бутун Москва кўмир ёқарди. Товарная станцияда кўмир тушириш, юклашга тузук ҳақ тўлашарди. Шунинг учун ҳам кундузи лабораторияда ишлайман, кечки пайт товарная станциясидаги кўмир омборига чопаман.

Бир куни кечаси, одатдагидай, ишдан бўшаб Сокольникига ётоққа кетаётгандим. Свердлов майдонидан Горький кўчасига қайрилиб энди юқорилаётган ҳам эдимки, рўпарамда шошиб келаётган Файзулла Хўжаевни кўриб қолдим. Техникумда ўқиб юрганимда Акмал Икромов, Йўлдош Охунбобоев билан қандайдир бир ма-

росимга келган. Шунда уни яқиндан туриб кўрганман. Адашшим мумкин эмас. Худди ўзи! Совуқ ўтганга ўхшайди, Свердлов майдонига қараб зингиллаганича келаяпти. Йўлини тўсиб, салом бердим. Ялт қаради-ю, поездга осилиб келиб қолган дайди болалардандир, деб ўйлади шекилли:

— Бу ёқларда нима қилиб юрибсан? — деди тўхтаб.

Ўзимни танитдим. У ҳамон юриб кетаяпти. Мен йўл-йўлакай аҳволимни баён қилиб боряпман.

«Метрополь»да турар экан. Меҳмонхонага бошлаб кирди. Яна бошқатдан суриштира кетди. Файзулла Хўжаев усти-бошимга ачигандай қараб қўйиб, ёнидан бир даста пул чиқариб берди. Кейин санаб кўрсам бир ярим минг сўм экан.

— Оёғингга ботинка, устингга пальто ол. Яхши ўқи, — деди.

Файзулла Хўжаевнинг республика ҳукумати номидан мен етимчага кўрсатган бу ҳиммати бошимни кўкка етказди. Баъзида трамвайга билет олишга чақа тополмай қоладиган мендек студент «Метрополь» меҳмонхонасидан кўнглим тоғдек кўтарилиб чиқдим.

Ётоқда қани кўзимга уйқу келса! Ўтириб онамга хат ёздим. «...Мендан хавотир олманглар, яхши юрибман», — дедим. Ўттиз учинчи йили огир пайтлар эди-да. Онаизор... хавотир олмай бўладими! Бир китобни ташлаб, иккинчисини қўлга оламан, тонг ота қолмайди. Мутолаа қилай десам, миямга ҳеч нарса кирмайди. Хаёл—кийим дўконида.

Индонг тонг ёришди. Кўчага чиқсам паға-паға лайлак қор ёғяпти. Ҳамма ёқ оппоқ. Биринчи дуч келган кийим дўконига кирдим-у, энг аввал, онамга жун рўмол олдим. Кейин ўзимга пальто, ботинка... Ўша йиллар огир бўлгани билан совет пулининг қадри баланд эди.

Башанг бўлмаса ҳам озода, иссиқ кийиниб институт-

га бордим. Лабораториядагилар: «Мана энди студентга ўхшабсан», дейишди. Негадир Орехов йўқлатибди. Кеч келганимга койимасайди, деган ташвиш билан профессорнинг ҳузурига чопдим.

Александр Павлович одатдагидай соқолини тоза қирдирган, оҳорли оқ халатда ишлаб ўтирган экан. Унинг ҳеч қачон пала-партиш юрганини кўрмаганман. Ҳамиша кийими дазмолланган, гард юқтирмай юарди. Унинг ғазабнок бўлиб бақириб-чақирганини ҳам кўрмаганман. Бироқ, ўша куни нимадандир хафарақ кўринди: эшикни очишим билан ўрнидан туриб ёнимга келди. Менинг қувончимга қор ёғадиганга ўхшайди, деб ўйлаб қўрқиб кетдим.

— Нега айтмадинг? — деди Орехов кўзимга тикилиб туриб:

У мени биринчи бор сенсиради. Юрагимдаги ҳадик баттар кучайди.

— Нимани? — дедим дудуқланиб.

Орехов бош чайқаб туриб, «яхши эмас», деб қўйди.

— Бирга ишласанг-у, аҳволингни мендан яширсанг...

Мендан тер чиқиб кетди. Ким айтди экан? — деб ҳайрон бўлдим. Орехов аста юриб бориб жойига ўтирди.

— Кўп боодоб киши экан раисларингиз...

Профессорнинг бу гапи ундан баттар таажжублантирди: ким, қайси раис?.. Эшик олдида турганимча қотиб туравердим.

— Ёш йигит-ку, давлат арбоби!

Э, ҳа-а! Кейин билсам Файзулла Хўжаев ўзи келибди! Менинг ўқишим, тажриба ишларим билан қизиқибди. Ўша пайтдаги ҳолатимни бир тасаввур этиб кўринг-а! Гангиб қолдим.

Ҳозир бундай фикр юритиб қарасам, Файзулла Хўжаевнинг оддий бир студент аҳволи билан қизиқиб илмий-текшириш институтига бориши бежиз эмас экан.

Илм-маърифат бўғиб ташланган, қолоқ бир заминда тикланган ёш республика учун билимли мутахассис кадрлар сув билан ҳаводай зарур экан! Уша пайтларда шахсан Файзулла Хўжаев ташаббуси билан Москва, Ленинград, Боку, ҳатто чет элларга ҳам ўнлаб ўзбек йигит-қизлари ўқишга, малака оширишга юборилган эди.

Шу воқеадан кейин аҳволим яхши бўлиб кетди. Йўл кира, нон-чой пули ташвишидан қутулдим. САГУдан яна стипендия кела бошлади (студентликка қайта тиклашибди шекилли), гоҳо-гоҳо Ўзбекистоннинг Москвадаги доимий вакили келиб ёки чақиртириб ҳол-аҳволимдан хабар олиб турар эди. Александр Павлович илгари устоз эди, энди бўлса ота-боладай бўлиб қолдик: кундузи ёнма-ён ишлайман. Энг мураккаб тажрибалар ўтказганимизда сездирмайгина қўллаб юборади. Янги алкалоидлар хоссаларини қандай қилиб таҳлил қилиш йўллариини ўргатади; кечқурун эса қўярда-қўймай уйига бошлаб кетади.

Мен қақиқий дорилфунунни Орехов лабораториясида ўтдим. Чинакам ижод нималигини, кашф этиш лаззатини ҳам Орехов туфайли билдим. Чексиз-чегарасиз табиатга қўл уриш, унинг қатралари — гиёҳларда яширинган буюк сирни очиш, инсоният учун хизмат қилдириш, бу билан ўзим ҳам инсоният учун хизмат қилиш завқини ўз фанининг чинакам шайдоси устоз Александр Павлович туфайли тотиб кўрдим.

У кўп синовлардан кейин менга мустақил ишлаш учун ёввойи кўкнори танасидаги моддаларни ўрганишни топширди. Бу оддий студент тажриба ўтаётган лаборант учун катта ишонч эди. Биласизми, оғайни, ишонч кишини рухлантириб, қанот бағишлайди. Мен ҳам кейинча Ореховдан мерос бўлиб қолган шу одатни қўллаб, ўз шогирдларимга катта-катта муаммоларни дангал ишониб топширадиган бўлдим. Фанда бу жуда зарур.

Шундай қилинса ёш киши нимага қодир, нимага ноқобил эканини яққол кўрсатади қўяди. Бу билан у синовдан ҳам ўтади. Танишгандирсиз менинг халфа, шогирдларим билан: Фаттоҳ Йўлдошев, Георгий Сидякин, Ноил Абубакиров, Ҳаким Абдуазимов, Самат Акрамов, Зиёвутдин Исмоилов... ҳозир фан докторлари, профессор. Мен ҳам ўша ўттизинчи йилларда домланинг ишончини оқлаш учун тажриба ўтказиб, найчалар ичида бўлаётган кимёвий жараёнлардан кўз узмай кунни тунга, тунни кунга улардим. Баъзан қоровуллар ярим кеча, сақаргезда тўсатдан лаборатория деразасида чироқ ёнаётганини кўриб қолиб, ҳайдаб чиқарган пайтлари ҳам бўлган.

Жафо чекмасанг жонона қайда! Шундай эмасми, огайни? Уйқусиз ўтказган кечаларим бекор кетмади. Ёввойи кўкноридан фанга номаълум «ремерин» алкалоидини ажратиб олдим. Унинг кимёвий тузилишини таҳлил қилдим. Шу билан диплом ишим тайёр бўлди. Орехов лабораториясида практикада юриб жами олтита алкалоид тадқиқ қилдим. Тошкентга қуруқ қайтмадим. Ўттиз бешинчи йили САГУнинг катта залида диплом иши ёқладим. «Собир Юнусовдан кимёгар чиқмайди», деб университетдан ўчириб юборганлар уялиб қолишди.

Университетни битиргач, яна Орехов ҳузурига бордим. Ўттиз саккизинчи йили унинг раҳбарлигида кандидатлик диссертациясини ёқладим. Докторлик диссертациясини ҳам Орехов раҳбарлигида ёза бошлагандим. Бахтга қарши устозим ўттиз тўққизинчи йили вафот этди.

Орехов буюк олим, шу билан бирга буюк инсон ҳам эди. Шахсан менга унинг кўп хизмати сингган. Катта кимё даргоҳига қўлимдан етаклаб кирган шу азиз, муҳтарам инсон. Унинг менга қилган яхшиликларини умрбод унутмайман. Ҳозиргача ҳам қачон Москвага

бормайин устозим яшаган, ишлаган жойларни бориб, зиёрат қилишни канда қилмайман. Эллик еттинчи йили Парижда бўлиб ўтган Жаҳон кимёгарлари кенгашида иштирок этганимда ҳам Александр Павлович ишлаган Сорбонна университети кимё лабораториясига атайин бордим. Майли, чет эл сафарлари ҳақида кейин бафуржа, а? Ҳозир...

Доривор гиёҳ қидириб

— Кимё-фармацевтика илмий-текшириш институтида Орехов борида ҳам, кейинча ҳам баҳор кириши билан Москвада қолмасдан дарҳол алкалоидли гиёҳлар қидириб сафар қилардим. Гоҳ Қавказ, гоҳ Урта Осиё. Институтга қоп-қоп қуритилган ўт билан қайтардим.

Бир сафар Ботумида қизиқ ҳодиса рўй берди, — Собир аканинг кўзларида шўхлик, ҳа, ёшлик шўхлиги жилва қилди. У кўзойнагини бир кўтариб, ўтирган ўрнида қимирлаб қўйди. — Қолхида ўрмонлари, тўқайларида ҳар хил алкалоидли ўтлар териб, қуритиб, икки қоп қилиб орқалаб, поездга чиқдим. Ҳали қопларни жойлаштириб улгурмаган ҳам эдимки, бурни ўроқдай шоп мўйлов бир грузин милиционер келиб ҳужжат суриштирди. Паспортимни бердим. «Қопларингизни кўтариб кетимдан юринг», деди. У десам у деди, бу десам, бу деди. Ноилож қопларни кўтариб вокзалдаги темир йўл милицияси идорасига кириб бордим. Қопни очиб кўрсатдим. Улар мени лавр барглари олиб кетаётган савдогар деб, орқамдан кузатиб юришган экан!

Тов-тош, дашт-далада дайдиб юрган нотаниши бир йигитни кўриб қолганларнинг кўнглига нималар келмайди, дейсиз. Ҳалиги милиционерга ўхшаб ортиқча

хушёрлик кўрсатганлар, қишлоқ советларига судраб борганлар ҳам бўлган. Лекин учраганларнинг кўпчилиги ўз маслаҳати, қўл кучи, ҳатто от-уловчи билан ёрдам берарди. Ибни Сино ҳам ҳамма доривор гиёҳларни ўзи биллавермагандир? У ҳам ўзидан олдиб ўтган, замондош ҳакимлардан ўрганган, халқ, табобатидан хабардор кексалар билан суҳбатлашган. Мен ҳам қайси қишлоқ, қайси чайлага бормайин ўша ердагилар билан, чорвани эмловчилар, табиблар билан учрашишга ҳаракат қиламан. Ахир ерда нима кўп — ўт кўп. Барини кимёвий текширишдан ўтказиш учун кишининг умри етармиди. Халқ дори сифатида фойдаланиб келган гиёҳлар эса юз йиллар давомида синовдан ўтган.

Масалан, кампирлар нега исириқ солншади? Боласи ёки, невараси инс-жинсдан халос бўлиши учунми? Исириқ тутатилганда ундаги ишқор, мой ва бошқа моддалар куйиб атрофга таралади-да, хонани ҳид, рутубатлардан тозалайди. Турли хил юқумли касалликлар микробларини қириб юборади. Айниқса грипп вируслари, ич терлама, юракбуруқ микробларини қиради. Кампирлар буни ўзларича тушунганлар. Эндиликда исириқнинг таъсирини биз илмий асосда исботладик.

Демак, халқ дори сифатида фойдаланиб келган гиёҳларда беморга шифо бўладиган алкалоид, гликозид, эфир мойи ёки кислота бор. Аммо ҳар қандай эмчи, табиб сизга ўз билганини осонликча айта қолмайди; оғзидаги ошини олдириб қўядигандай сизни ёқтирмайди. Уларнинг кўнглини тона билишингиз керак. Ўттиз беш, ёки ўттиз олтинчи йилда Паркентнинг тепасидаги Заркент қишлоғида Туроб ота деган бир мўйсафид билан танишдим. У кишининг катта фазилати — гиёҳларнинг тилини билиш эди. Ҳа. Қулманг, у киши чинакам табиат ошиғи эди! Туроб отанинг олдига қуруқ бормасдим. Совга-салом, чорак қадоқ чой, қанд-қурс, гўшт-ёғ

кўтариб борардим. У киши сўққа бош, мазорда аллақандай авлиёнинг чироғини ёқиб, қоровулдай, бир ҳужрада фақирона ҳаёт кечирарди. Шунинг учун ҳам арзимаган совға-салом кўтариб бориб, қари одамнинг кўнглини овлардим. Кўп вақт, у киши билан ариқ бўйдаги супада кўк чойни майдалаб ўтириб, мириқиб суҳбатлашардик. Бир куни энди дастурхон атрофига ўтирган ҳам эдикки, узоқдан йиғи овози эшитилди. Туроб ота ичиб турган чойини тугатмай дастурхонга қўйди. Иккимизнинг ҳам қулоғимиз динг. Ёш боланинг овози тобора яқинлашарди. Ҳақиқатан ҳам ўн-ўн икки ёшлардаги ўғил бола вой-войлаганча эшикдан кириб келди. Кетида онаси. Бола мол боқиб юрганида болдиридан илон чақбди.

Туроб ота «Кўзинг билан кўрдингми?», «Қандай илон?» — деб суриштира кетди. Мени заҳари қонга ўтиб ёмон қилмасайди деган қўрқув босди: боланинг илон чаққан жойи қонталаш бўлиб кетган эди.

Туроб ота болага далда берар экан, яктагининг чўнтагидан қаламтарашини чиқарди. Пайқадимки, боланинг ярасини тилмоқчи. Қаламтараш нималарга урилмаган дейсиз. Шунинг учун отанинг қўлидан олдим. Пичоқ тиғини гугурт ёқиб алангага тутдим. Туроб ота мен ўйлаганимдай қилди: боланинг илон чаққан жойини тилиб-тилиб юборди-да, ўрнидан туриб у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради. Нима қидиряпти экан, деб ҳайрон бўлдим. Ариқдан сакраб ўтди-ю, нариги қирғоқдаги қандайдир бир гиёҳни юлди. Қайтиб бу қирғоққа ўтди. Ҳалиги ўтнинг баргини кафтида эзиб-эзиб боланинг ярасига қўйди-да: «Бор кетавер, яхши бўлиб қоласан», — деди.

Она-бола кетди. Мен тинчиёлмадим:

— Заҳар қонга ўтиб юракни ишдан чиқаради-ку? — дедим.

Туроб ота бўлса пинагини ҳам бузмади.

— Ўтнинг сути ҳам қонга ўтади, заҳарни кесади, — деди.

Шу кечаси Туроб отаникида ётиб қолдим. Аммо тонг отгунча хаёлим ҳалиги болада бўлди: «Мурғакки-на нарса, илоннинг заҳрига дош бера олармикан», деб ҳар хил хаёлларга бордим. Кун чиқмай туриб, отага билдирмай илон чаққан боланинг уйини сўроқлаб топдим. Йўқ, бола яхши бўлиб кетибди. Туроб ота айтмоқчи, гиёҳ илон заҳрини кесибди. Кўнглим тинчиб қайтиб келсам Туроб ота богчасига экилган бедани ўраётган экан. Қарашиб юбордим. Ишни тугатиб, ўрик тагида салқинлаб ўтирганимизда «Табибликни кимдан ўргангансиз?» деб сўрадим:

— Илондан, — деб жавоб берди.

Кулдим. Ишонмаганимни сезиб ғалати бир воқеани айтиб берди.

Туроб отанинг бир эшаги бор экан. Шуни сотиб бузоқ олсам, катта бўлса сигир бўлади, соғиб ичаман, деб ўзича режа тузибди-ю, Паркент бозорига борибди. Эшакни пуллабди. Аммо пулига бузоқ келмабди. Икки қўли бўш, пиёда қайтибди. Заркент билан Паркентнинг ўртаси анча масофа. Кунда қизиб ётган яланғоч тепаликлар, сой ўпирган жарликлар. Ота ҳориб бир тут тагида тўхтабди. Тут ҳам каллакланган, лекин ҳар қалай кўланкаси бор экан.

Туроб ота сояда салқинлаб ўтирганида қулоғига шитирлаган овоз эшитилибди. Тут тепасидаги чумчуқлар қаттиқ чириллашибди. Ота атрофга бундай тикилиб қараса, олачипор илон. Тепадан иланг-биланг ўрмалаб у ўтирган жойга тикка тушиб келаётган эмиш. Туроб ота йўталиб овоз берибди. Илон қайрилиб ўзини жар тагидаги чакалакка урибди. Чамаси, илон ҳам кун қизиганда шу тут тагига тушиб салқинлар экан.

Жар тагидаги бирор кавакда қовоқ арилар уяси бўлса керак, бирдан тўзиб кетибди. Қовоқ ари ҳеч чаққанми? Бай-бай-бай, кузда чақса борми, ёмон қилади—дўмбирадай шишириб юборади.

Илон жар тубидаги чакалакдан вашиллаганча қочибди. Қовоқ арилар виз-виз шўнғиб найза урармиш.

Ота қараб турса илон нарироққа қочиб борибди-ю, сой бўйида ўсган баланд бир ўтга чирмашибди. Уша ўтнинг учидан тишлаб роса сўрибди. Кейин пастга тушиб, ҳеч нарса бўлмагандай, секин-аста ўрмалаб кетибди.

Илонга даво бўлган бу ўт нима экан, деб ота ўрнидан туриб бориб қараса, сабзи баргли, ҳиди ҳам сабзи ҳидли эрман экан.

«...Шундай, табибликни мен илондан ўрганганман», деган эди Туроб ота. Мен бўлсам у кишидан қўлтиқларига кириб кўпгина доривор гиёҳларни билиб олдим. Ҳақиқатан ҳам ота дори ўрнида фойдаланган гиёҳларни кимёвий текшириб кўрганимизда улар алкалоидларга бой эканлиги маълум бўлди. Шунақа, оғайни, «Билмаганни сўраб ўрганган — олим, орланиб сўрамаган — ўзига золим», деган Алишер Навоий. Собир Юнусович мақтанчоқ экан деб ўйламам, оғайни. Бўлмаса Туроб ота ким? Чаласавод, диндор бир мўйсафид. Лекин сипч-ков, зеҳни тиниқлигидан эшитган-кўрганларини ёдида мақкам сақлаган, халқ табobati тажрибаларини ўрганган. Натижада унинг зеҳни-дили бир сандиққа айланиб қолган. Агар мен ҳозирги баъзи одамларга ўхшаб, «ҳа, бу бир сассиқ чол-да», деб ёнидан бесалом ўтиб кетавганимда ҳалиги дил сандиги ёниқлигича қолаверарди.

...Қирқ биринчи йилнинг баҳор, ёз ойларини ҳам шифобахш гиёҳлар қидириб ўтказдим. Эски Авлиёота билан Чимкент ораллигидаги қирларда юрганимда уруш бошланганини эшитдим. Шошилди Москвага қайтдим. Москва мен сафарга кетаётганимдаги Москвага ўхша-

май қолибди. У вақтда баҳор кийинида, кўркам, чарогон тантанавор эди. Энди бутунлай бошқача: чорраҳаларда зенит тўплари. Кеч кириши билан Москва осмонини пўлат симлар кўтарган ҳаво шарлари тўлдиради, деразаларда чироқ кўринмайди. Кўчаларни тўлдириб қўшинлар саф-саф ўтади; кишиларнинг чеҳрасида эсамунг, ўйчанлик. Қаердадир самолёт гуриллайди. Қоронғи тунни прожекторлар нури тилкалайди. Қаердадир бомбалар гум-гум ёрилади. Ёнғин бошланади. Мен уйга бормайман. Кўп вақт кунимни ҳам, тунимни ҳам институтда ўтказаман. Уйда мени кутадиган ҳеч ким йўқ. Хотиним икки боламни олиб Тошкентга кетибди. Кечалари том тепасига чиқиб навбатчилик қиламиз. Институтимиз Фрунзе номидаги Ҳарбий академияга қўшни... Фашист самолётлари Москвага ҳужум қилганда кўпроқ ўша Ҳарбий академияни мўлжалга олишга ҳаракат қилади. Кўп вақт ташланган бомбалар теварак-атрофга тушади. Бир кечаси ўн учта ёндирувчи бомбани ўчирганмиз.

Уруш даврини эслашнинг ўзи азоб. Халқ қўшинига қўшилиб, Москва мудофаасида иштирок этдим. Михайловка деган қишлоқда бомба парчаси тегиб чап сонимдан оғир яраландим. Йўғон илигим майдаланиб кетибди. Қор, тупроққа қоришиб ўлар ҳолатда беҳуш ётганимда қуролдошларим топиб олишибди. Подольскда, Иваново-Вознесенскда госпиталда ётдим. У ерни ҳам душман авиацияси бомбардимон қила бошлагач, Қозонга кўчиришди. Илгари Ватанни ҳимоя қилиб жанг қилган бўлсам, энди ярадор оёғимни ҳимоя қилиб жарроҳлар билан жанг қилишга тўғри келди.

Бир сафар ҳарбий врачлар тепамда тўпланишиб кенгаш ўтказишди, машҳур хирург профессор Вишневский ҳам бор. Етти ой кўкраккача гипсда тахтакачланиб ётиш ҳазиллакамми! Аммо шу давр ичида суяк сини-

ши-ю даволашга оид китобларни, ярадорнинг ҳақ-ҳуқуқлари — ҳарбий устав, қонунчиликка оид нарсаларни ўқиб, медик, юрист бўлиб кетганман денг! Гипсни очиб кўришди — сасиб кетганман. Оёғимнинг тузалавермаганини кўришиб, сезиб турибман, кесишмоқчи.

— Ҳеч қандай қон бузилиш — қорасон белгилари йўқ, кесишларингга йўл қўймайман! — дедим бақариб.

Оёқсиз мен қандай кимёгар бўлдим? Далама-дала, тоғма-тоғ юриб, доривор гиёҳ қидиришим керак; эртадан кечгача лабораторияда тикка туриб тажриба ўтказишим зарур! Йўқ, қаттиқ турдим. Оёғимни асраб колдим. Қўлимда қўлтиқтаёқ...

Ювиб-тозалаб қайта гипсга солишди.

Қозондан Свердловска, у ердан Оренбургга жўнатишди. Оренбургдан эса... бир амаллаб бошимни кўтариб вагон деразасидан ташқарига қарадим. Болаликдан таниш вокзални кўрганимдан кейингина туғилиб ўсган она юртим Тошкентга келганимга ишондим! Ўша пайтдаги ҳолатимни сиз сўраманг, мен айтмай! Оғир яраганиб, шунча вақт тортган азобларим шаҳримни бир кўришдаёқ эсимдан чиқиб кетди.

Ҳозирги Дизель останковасида уруш вақтида госпитал бўларди. Шу госпиталга ётқизишди. Суякларим қийшиқ бита бошлаган экан, ростовлик Богораз деган зўр жарроҳ бошқатдан операция қилди. Синиқ суякларимни очиб эговлади, жой-жойига қўйиб гипслади. Яна неча ой ярадор оёғимга ўн икки қадоқли тош осиглиқ ётдим. Мушаклар бита бошлаганда тортишиб, синиқ суякларни айқаш-уйқаш кириштириб юборар экан-да. Шунинг учун ҳам оёғим аввалгисида етти сантиметр калта бўлиб қолган экан. Кейинги даволашлардан сўнг фақат икки сантиметргина қисқа бўлиб битди. Оёқни бемалол ерга босадиган бўлдим.

Шундай қилиб қирқ учинчи йил апрель ойида гос-

питалдан чиқдим. Ўзингиз биласиз, у вақтлар уйда оёқни узатиб ётадиган давр эмас эди. Бирор ҳафта ўтар-ўтмас Республика Фанлар Комитетининг кимё институтига қўлтиқтаёқда кириб бордим. Институтда алкалоидлар лабораторияси ташкил қилдим. Илк пайтларда елкамга солдат қопчилини осиб, қўлтиқтаёқда Бўржар бўйлари — бу ёғи Чилонзор, у ёғи Чигатой Дарвоза ғўристонларигача қатнаб, алкалоидли ўтлар тердим. Шундай қилиб юриб, уруш «белнга тепган» илмий ишимни якунладим: қирқ саккизинчи йили «Алкалоидларнинг ўсимликларда пайдо бўлиши, тўпланиш динамикаси ва аҳамияти» деган ном билан нашр эттирдим. Қирқ тўққизинчи йилда докторлик диссертациясини ёқладим.

Эллик еттинчи йилга келиб алкалоидлар лабораторияси Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Ўсимлик моддалари кимёси институтига айланди.

Ўсимлик моддалари кимёси институтида аниқланган кўпгина алкалоидлар соф ёки синтетик — бошқа моддаларга аралаштирилган ҳолда дори-дармон сифатида қўлланилмоқда.

Ҳозир институтнинг ўн уч лабораторияси бор. Уларнинг ишлари бир-бири билан боғлиқ. Масалан, институт ботаниклари алкалоидли ёки техника ўсимликларини қидириб топиш, қаерларда, қандай шароитда ўсишини ва запасини аниқлашса, кимёгарлар улардаги алкалоид, гликозид, оқсил моддалари ва кислоталарни ўрганишади. Фармакологлар эса кимёгарлар аниқлаган ўсимлик моддаларининг таъсирини каламуш, қуён ва ҳоказо ҳайвонларда синаб кўриб, инсонга нафини ўрганишади. Технология-тажриба лабораторияси эса ўсимлик моддаларини ажратиш олиш методлари, технологияси назарияси билан шуғулланади — маҳаллий ўсимликлардан олинадиган маълум дориларни тайёрлаш усул-

ларини такомиллаштириш бўйича иш олиб боради. Институтимизда ботаникларсиз кимёгарларнинг иши юришмаганидек, кимёгарларсиз фармакологлар «яшай олмайди». Институт ташкилий жиҳатдан шундай қурилган, лабораториялар бир-бири билан узвий боғлиқ. Масалан, дефолиантлар кимёси лабораториясида бутилкаптакс дориси яратилди. У ҳозирги пайтда ғўза баргини тўкишда қўлланилаётган бутифозга қараганда қирқ марта заҳарсизроқ, яъни одамга деярли безарар. Кимёгарларимиз яратган бу янги дорини ўсимликшуносларимиз синовдан ўтказишди. Биология фанлари кандидати Анвар Умаров Қишлоқ хўжалик министрлигидаги ўртоқлар билан бирга Вахш водийсида синовдан ўтказишди. Яхши натижа берди...

Собир аканинг гапи бўлинди. Хонага институтнинг илмий котиби Айзиков билан бир йигит кириб келди. Иккови ҳам қўнғир кийимда. Икковининг ҳам ранги бир хил: оқ-сарик. Фақат бўйлари ҳар хил. Айзиков новча, нотаниш йигит ўрта бўй. Айзиковнинг юзи чўзинчоқ, қирра бурун; нотаниш йигит эса юмалоқ юз. Айзиковнинг кўзларида нуқсон бор: шекилли, қора кўзойнак тақиб олган.

Ҳамиша камгап Айзиков Собир акага кимнингдир номига ёзилган хатни ўқиб берди.

Собир ака бош чайқади.

— Расмийроқ чиқибди. Самимий бўлсин. Ақалли янги йил билан табрикланг.

— Вақт ўтди, — Айзиков эътироз билдирди.

— Ҳечқиси йўқ. Янги йил энди бошланаяпти. Иккп оғиз ылиқ сўз... сотиб олмайсиз-ку! Олим бўлгани билан у ҳам одам, ахир! Ана ундан кейин илтимосга кўчинг... Сиз... — Собир ака кулча юз йигитга мурожаат этди, — бу хатдан ташқари профессорга оғзаки менинг саломимни ҳам айтинг.

Айзиков билан йигит чиқиб кетишди:

Суҳбатларига қизиққаннинг сезган Собир ака изоҳ берди:

— Ҳалиги йигит — Анвар Умаров. Таништирмабман ҳам. Қишлоқ хўжалик министрими билан «бутилкап-такс»ни қўллашга рухсат олишгани Москвага кетишяпти. СССР Қишлоқ хўжалиги министрлигида химикатлар бўйича раиси — ҳозиргача ғўза барглари тўкишда қўлланилаётган бутифоз дорисини яратган олим... Комиссия қандай қарор чиқаради — ким билади дейсиз. Яна Озарбайжонда ёки Арманистонда сина дейдими. Эҳтиёткорлик яхши, албатта. Аммо «сина-сина»га кўп вақт кетиб, оммавий қўллашга рухсат текканида ҳалиги дори эскириб, ундан яхшироғи пайдо бўлиши ҳам мумкин. Бундай сусткашлик, шубҳасиз давлатга зарар, фан тараққиётига тўғоноқ.

Собир ака бир дам жим қолди. Юзидан кайфи бузилганини пайқадим. Ўзимни гуноҳкордек ҳис этиб, вақтини олганим учун узр айтмоқчи бўлиб турганимда у ўрнидан оғир қўзғалди.

— Мендай кекса одамни гапга солиб қўясиз-да, ўзингиз индамай ўтираверасиз, — дея таъна қилди. — Бундан кейин гапларимиз бири боғдан, бири тоғдан бўлмаслиги учун аниқ саволлар тузиб келинг.

Мен «хўп» дедим.

Шаҳримиз боғистон бўлсин

Ён дафтаримга Собир акадан сўрайдиган саволларимни аниқ ёзиб, душанба кунин кабинетига кириб борсам у дераза олдида ташқарига тикилганча ўйчан турган экан: бу пайт институт ҳовлисидаги олмасорда қор бўрон ғужгон ўйнамоқда эди.

Олма кўчатлари нишона қилиб-қилмаган, мурғак ҳали. Совуқ урмаганмикан, деб, ташвиш чекаётган бўлса керак, деб кўнглимдан ўтказдим. Саломлашиб аҳвол сўрадим:

— Яхши, — деди Собир ака гапимни оғзимдан олиб. — Кеча қўшнимникида базм қурдик. Ўғлининг туғилган куни экан. Қаранг, тупна-тузук йигитча бўлиб қолибди. Чақалоқлигида ўн қават кўрпача-ю чойшабга ўраб, бизникига кириб қолишарди. Қўшнимнинг тилаб-тилаб етишган фарзанди, уни попалагани, попалаган эди.

«Қўйворсангиз-чи, бу жониворни яланғочлаб! Ахир куннинг юзини кўрсин-да», деб тегишардим.

Ҳалиги болапақирнинг қўллари чийдай. Оёқлари маймоқ, боши ялпоқ эди. Сабаби: аъзойи бадаиғига витамин етишмаган, қуёшнинг нури тегмаган.

Менинг гапимга кириб яланғочлаб қўйиб қўйишди. Ҳўл мева бера бошлашди... Энди нўриб таний олмай қолдим, боланинг оёқлари тўғри, қўллари биққа, бошининг ялпоқлиги ҳам билинмай тойчоқдай бўлиб кетибди.

Бизнинг Ўзбекистон шароитида болаларда витамин умуман бўлмаслиги керак. Бу узоқ шимолга — мева битмайдиган, куннинг кўзи ойлаб кўринмайдиган жойларга хос касаллик. Бизнинг боғ-роғларимиз аслда витамин заводларидир.

Эндиликда шаҳримиз кенгайиб, илгарги шаҳар аҳолисини мева, сабзавот билан таъминлаб турган боғлар, далалар ўрни турар жойларга айланиб кетди. Катта шаҳарни қишлоқлар мева, сабзавот билан таъминлайди, албатта, лекин четдан келади, деб қараб турмаслигимиз керак. Шаҳарнинг ўзини мевазор боққа — витамин заводига айлантиришимиз керак! Педагогика институти олдидagi олмazor хиёбони эсанг-а! Емонми? Чақир

тиканакли сассиқ дарахтлар ўрнига ҳовлилар, кўча ёқаларига ёнгоқ, шотут, гилос, ўрик, олма эқсак бўлмай-дими? Буларнинг чиройи қайси мевасиз дарахтникидан кам? Анорнинг гули истироҳат боғларидаги қайси гулдан кам? Ёқутдай ёпиб камида бир ой очилиб туради. Эрталаб уйғониб деразангизни очиб юборсангиз димоғингизга гул этиб жийда гули ҳиди урилса! Бунга нима етсин! Жийда пишганда-чи! Қип-қизил маржондай шода-шода бўлиб туради. Мазасини айтмайсизми! Тургаи-битгани дори-ку!

Бир вақт Ботаника институтининг директори профессор Русапов, марҳум олим Коровин учовимиз шаҳар советига кирганмиз. У вақтда Хусаинов деган ўртоқ расис эди. Фикримизни эшитиб бўлиб лоқайдлик билан:

«Болалар кўярмиди! Мевасини териб кетишади», деди. «Терса — терсин. Ейишгани фойда», дедик. «Синдиришади», деди. Бир синдирар, икки синдирар. Учинчи марта синдирмайди, дедик. «Тут, ўрик, шафтоли пишганда ерга тўкилади. Асфальт йўлларнинг бети шира босиб ётади», деди. Шира бўлса бўлсин. Асфальтни ювиш қийин эмас. Юракка дармон, мияга даво ўша шира, глюкоза берадиган дарахтларни экайлик. Ахир қаҳатчилик йилида тоғли кекса тожик шотутга қараб туриб: «Тут пишибди. Энди ўлмаймиз», деб бекорга айтмаган, дедим. «Ёнгоққа тош отиб ойналарни синдиришади», деди. Ўша синдирадиган болалар менинг деразамни синдира қолишсин, лекин катта кўчаларга ёнгоқ экайлик, деб ялдиндим. Ахир ўша синдирадиганлар ҳам мевали дарахтлар билан қамти яшаб юриб, бора-бора кўзн тўяди, ўрганади. Тушунтира-тушунтира Хусаиновни унатдик. Лекин у шаҳар советида узоқ ишламади. Ундан кейин расис бўлган Юсупованинг ҳузурига ҳам кирдик. Маълум режалар тузиб кирдик. Юсуповани кўп тарғиб қилишга тўғри келмади. Аёл киши эмасми —

рози бўла қолди. Аммо яна ранс ўзгарди. Ҳозир Тошкентни мевазор богистонга айлантиришнинг айна пайти: шаҳар деярли янгидан қуриляпти. Янги кварталлар, янги шаҳарчалар барпо бўлаяпти. Иморат атрофларига, ҳовлиларга, кўчаларга мевасиз эмас, мевали дарахтлар экиш керак. Жамоат ҳовлиларига кўчатни шу ҳовлиларда турувчилар ўзлари баҳамжиҳат бўлиб экишсин. Чорраҳа — ҳиёбонлардаги бўлажак анорзор, анжирзор, жийдазорлар парваришини пенсиядаги кексаларга топширилса ҳам бўлади: ҳосилини бола-чақаси билан баҳам кўрса кўринти-да! Энди шаҳар ичидаги боғларни оқар сув билан таъминлашга келсак лойиҳа тузувчилар эски ва янги сув йўлларини унутиб қолдирмасинлар. Бизда қадимдан сув ҳақрағаси бузилмаган: бир қўшни иккинчи қўшнингнинг ҳовлисига ўтадиган ариқни ҳатто уйининг остидан ўтган тақдирда ҳам кўмиб ташлашга ҳақи бўлмаган.

Албатта, шундай катта шаҳарни мевали дарахтлар кўчати билан таъминлаш осон эмас. Бунинг учун мавжуд кўчатзорларни кенгайтириш, янги кўчатзорлар барпо қилиш керак бўлади.

Гапимнинг хулосаси шуки, Тошкентимизни, умуман, республикаимиздаги шаҳарларни мевазор боғ ҳолида, йирик, табиий витамин заводлари ҳолида кўришни нистайман.

Ташқарида ҳамон қор бўралар. Тарам-тарам кўкимтир қиров босган олма кўчатлари энди кўзимга қаҳратон қиш қаърига қаровсиз ташлаб қўйилган мурғак, нимжон бўлиб эмас, башқача кўриниб кетди. Деразадан қараб туриб, уларнинг баҳорда гуркираб гуллашини тасаввур этдим. Ҳатто олма гулининг муаттар ҳиди димоғимга урилгандай ҳам бўлди.

Имтиҳон

Собир ака дераза олдидан узоқлашиб, ўз столига бориб ўтирганида у кишининг билдирган эътирозини эслаб ён дафтаримни олиб варақладим.

— Асосий мавзудан яна четга чиқдик шекилли: спзни нима қизиқтиради?— Собир ака менга мурожаат этди-да, соатига қаради. — Яна бир соатча вақтим бор. Кейин лабораторияга чиқиб кетаман.

— Эртага...

— Эрталабдан бандман: бир группа олимлар билан Кореяга кетаяпмиз! Шундан олдин халфаларим билан маслаҳатлашадиган ишлар бор.

Кореяга сафар... чет эл сафарлари... Миямда Собир акага бериладиган савол ўзидан-ўзи пиша қолди. Шунга яқин савол ён дафтаримда ҳам қайд қилинган: ўтган сафардаги суҳбатда Собир ака Париж, Сорбонна университетини тилга олмаганмиди!

Сўрадим.

— Парижга дейсизми? Эллик еттинчи йилда эди шекилли...— Собир ака даҳанини аста уқалаб туриб ўйланди.— Эллик бешинчи йили Цюрих... Ҳа, эллик еттинчи йили экан. Парижга Халқаро кимёгарлар симпозиумига бордим. Мендан кейин доклад қилган бир франциялик олима ўзлари очган янги алкалоид ҳақида гапирди. Шунда Мадам Ливини тилга олди. Мадам Ливи ахир устозим Орехов билан бирга ишлаган аёл! Александр Павлович кўп эслар эди уни.

Франциялик олима минбардан тушгандан кейин бориб ёнига ўтиришга рухсат сўрадим. Мадам соф рус тилида жавоб берди. Ўзи Одессада туғилган экан-да. Ишим осон кўчди: бетаржимон гаплаша кетди. «О-о, Месье Орехов? Мадам Ливи лабораториясида ҳозир ҳам портрети осифлиқ турипти!» деди суҳбатдошим.

— Париж аёлларн жозибалн бўлишадн. Тан бериш керак,— деб мийғида кулиб қўйди Собир ака.— Домланинг портретини бир кўриш, у кишининг қадами етган жойни зиёрат, қилиш иштиёқи юрагимни жўш урдирди: ҳалиги аёлга эргашиб мадам Ливи лабораториясига бордим. Мадам Ливи сочи оппоқ, келишган бир кампир экан. Александр Павловичнинг шогирди эканимни эшитиб: «О-о! А-А-А-лессандр!..» деб нималарнидир ўз тилида айтиб кўп қувонди. Ёшлик чоғлари эсига тушиб кетгандир-да, кўзига ёш олди. Ўзи бошлаб юриб Александр Павловичнинг иш столини, деворда осиглиқ портретини кўрсатди. Кучга тўлган йигитлик чоғлари экан. Домланинг кенг пешанасидан чуқур ўй, кўзларидан фаросат нури ёғилиб тургандай.

Юзма-юз туриб: «Салом Александр Павлович», дедим. У ҳам гўё алиқ олиб, маъқуллагандек бўлди.

— Парижда «хинин» алкалоидининг ижодчисига, Пеллетье шарафига XIX асрда қўйилган ҳайкал бўлиши керак. Шунн кўришнинг иложи борми?— деб сўрадим мезбонларимдан.

Мадам Ливи менинг яхши ниятимни табриклади. У ўз шогирди — мени шу ерга бошлаб келган ёш хонимни қўшиб берди.

Ҳайкал яқин жойда — Сорбонна университети ёнидаги майдонда экан. Аммо Пеллетьенинг ҳайкали мен ўйлаганимча мисдан эмас, мармардан ясалган экан. «Нега бундай?» деб сўрасам, «Бунинг учун немис босқинчилари айбдор. Улар Париждаги барча мис ҳайкаллари йиғиштириб олиб эритиб, замбарак қуйишган»,— деб тушунтирди йўл бошловчим.

Французлар Парижни босқинчилардан озод қилишганларидан кейин мис ҳайкаллар ўрнига мармар ҳайкаллар ўрнатишибди.

Мезбонимга миннатдорчилик билдириб Сена бўйида-

ги «Полидарсис» меҳмонхонасига борсам ҳамроҳларим академик Казанский билан профессор Арбузов... йўқ, отаси эмас, ўғли «Собирнинг жанублиги тутди», деб кулишиб ўтиришган экан. Бўлган воқеани айтиб берганимда улар ҳам қизиқиб қолишди «Бизни ҳам бошлаб бор», деб туриб олишди. Мадам Ливига телефонда мурожаат этишга тўғри келди. Ғарбий Европада бир неча марта бўлдим: Лондон, Прага... Лекин Париж ҳамда Цюрих сафари асло эсимдан чиқмайди.

Эллик бешинчи йили СССР Фанлар Академиясининг президенти Несмеянов бошлиқ бир группа совет олимлари Халқаро органик кимё конгрессида қатнашиш учун Цюрих шаҳрига бордик.

Илгари Швейцарияни харитадагина кўрганман, эшитганман, ўқиганман ҳам. Швейцария, айниқса, Женева кўли соҳили жаҳон давлатмандларининг оромгоги. Швейцария мамлакатининг хазинаси асосан чет эллик сайёҳлар ҳисобига тўлади. Аммо тан бериш керак, Швейцария табияти ҳақиқатан ҳам гўзал: баланд қорли Алп тоғлари, кўм-кўк жилғалар, ўрмонзорлар ўртасида тиниқ, ойна кўллар. Бизда чиройли тоғ водиларини, одатда, Швейцарияга ўхшатишади. Бу бежиз эмас, албатта.

Женева, Цюрихда тарихий жойлар кўп. Швейцарияга етиб борганимизнинг эртасигаёқ Владимир Ильич муҳожирликда юрганида турган уйни бориб кўрдик.

Халқаро органик кимё конгресси женеваликлар, цюрихликларни унча қизиқтирмаган бўлиши ҳам мумкин. У ерларда ҳар куни бўлмаса ҳам ҳафта — ўн кунда қандайдир Халқаро кенгаш бўлиб туради. Аммо мен учун Швейцария сафари янгилик эди. Фақат китоб-журналлар, илмий бюллетенлар орқалигина таниш бўлган машҳур олимлар билан учрашаман, фикр олишаман. Ҳаяжонланардим.

Минбарда америкалик олим Вудворд. Пенициллиннинг ижодкори. Шунинг орқасида бойиб кетган миллионер. У стрихнин алкалоидининг синтезини тамомлаганлиги ҳақида ахборот берди. Вудворддан кейин гапириш навбати менга келди. Лабораториямизда алкалоидлар кимёси устида олиб борилган тадқиқотларимиз ҳақида доклад қилдим. Вудворд битта алкалоиднинг кимёвий хосасини тузиб чиққан экан, биз, ўнлаб янги алкалоидлар ажратиб олганимиз, уларнинг кимёвий хосасини тузганимизни гапириб жадваллар ёрдамида намоён қилдим.

Конгресс қатнашчилари шарафига зиёфат берилганда, негадир, мени Совет Иттифоқидан борган ҳамроҳларимдан ажратиб, тўрга ўтқазиб қўйишди. Жуда ноқулай бўлди. Ахир, академик Несмеянов, академик Казанскийлар бор... Ўнг томонимда Вудворд, сўл томонимда ғарбнинг яна бир атоқли олими. «Мистер Юнусов», «Герр Юнусов», деб ёнёқдан савол беришадди. Саволлар замонавий кимёнинг кун тартибига турган муаммоларига оид. Зиёфат илмий мунозарага айланиб кетгандай эди, чамамда. Айниқса, веналик Шпетт деган олимнинг шогирди ёшроқ профессор савол устига савол ёғдираяпти. Шундан кейин мени имтиҳон қилишаётганини пайқаб қолдим. Улар менинг халқаро минбарда туриб фанга номаълум бўлган янги алкалоидлар тадқиқотига оид қилган докладимга ишонишмаганга ўхшайди. «Қашфиёт буғдой рангли оснёлникнинг қўлидан келадиган иш эмас, докладни руслар ёзиб берган. У фақат тўтиқушдай ўргатилганини сайраган», деб ўйлашиб, қасддан мени ҳамроҳларимдан ажратиб имтиҳон қилишаётган экан! Сочларим тикка-тикка бўлиб кетди. Лекин ўзимни босдим. Ҳалиги веналик профессорга ўзининг домласи кашф этгап феноантридин алкалоидлари группасига оид савол берсам тутилиб чала-чулпа жавоб

қилди. Ҳолбуки Шпетнинг кашфиёти ёнига биз томони-
миздан қўшилган янгиликлар, инглиз, немис матбуотида
аллақачонлар эълон қилинган. Шундан кейин бошқа-
ларнинг ҳам попуғи пасайди.

Буни академик Несмеянов ҳам сезиб ўтирган экан.
Зиёфатдан кейин йўлда кетаётиб: «Собир Юнусович
бугун имтиҳондан ўтди», деб кулиб қўйди. Тўғри, илға-
ри кўп имтиҳонлардан ўтганман. Аммо бу сафарги
имтиҳон аввалгиларга ҳеч ўхшамас эди.

Собир ака билинтирмайгина қўл соатига қараб қўй-
ди-да:

— Энди сиз халфаларим, шогирдларим билан суҳ-
батлашинг, — деди.

Унинг халфалари — лаборатория мудирлари экани-
ни дарров тушундим. Уста, халфа, шогирд... Ўз қўл
кучи билан нон топиб еган пайтида ёш қалбида чуқур из
қолдирган сўзлар...

— Сезишимча сиз бир нима ёзмоқчига ўхшайсиз? —
Собир ака сўраб қолди.

Бош ирғаб тасдиқладим.

— Лекин ёзадиган нарсангиз, оғайни, фақат бир
одам тўғрисида бўлмасин.

— Халфаларингиз, шогирдларингиз ҳақида ҳам...

— Ҳа, балли! — маъқулади Собир ака. — Битта
калла маълум муаммони олға суриши мумкин-ку, аммо
уни ечиш, бажаришда икки қўл камлик қилади. Иши-
мизнинг табиати ўзи шундай асов — ҳар томондан ўраб
олиб, кўпчилик бўлиб қўл урсаккина бўй беради.

Шундай, оғайни, Собир Юнусов ундоқ қилибди, Со-
бир Юнусов бундоқ қилибди, деб мақтаманг. Мен ни-
маики қилган бўлсам атрофимдагилар билан бирга қил-
дим: нимагаки эришган бўлсам уларнинг кўмагида
эришдим. Фанда катта иш қилдим деб керилиш — бач-
каналик. Бизнинг соҳамиз шу қадар бепоёнки, ўйлаб

қарасанг, қилган ишларинг денгиздан томчидай бўлиб кўринади кўзингга. Бундай пайтда, Собир, умидсизланма, сен улгуролмаганларингни ана, шогирдларинг бор, шулар қилади, деб ўзимни ўзим овутаман.

Романтиклар

Собир ака билан хайрлашиб йўлакка чиққаннимизда ўйланиб қолдим: институтда ўн учта лаборатория бор. Уларда юздан ортиқ илмий, техник ходимлар ишлашди. Ҳаммасига кириш, кўриш, танишишга жуда кўп вақт кетади. Шунинг учун танишишни ўсимликлар лабораториясидан бошлашга қарор қилдим. Чунки деярли қолган ҳаммаларининг иши шу лаборатория билан боғлиқ. Ундан ташқари бу лабораторияга Собир ака билан студентлик давридан таниш, ҳаммадан ҳам узоқ бирга ишлашган одам — Короткова бошчилик қилар экан. Бироқ юқори қаватга кўтарилиб доривор ва техник ўсимликлар лабораториясига кириб борганимда қидирган одамимни учрата олмадим. Бир йигит ниманидир ёзиб ўтирибди.

— Елена Евгеньевна отпусकाда, — деди у. — Ишингиз борми.

Танишдик. Рўпарамда кенг елкалари билан деразани деярли тўсиб турган бу паҳлавон қомат йигит лаборатория мудирининг ўнг қўли, биология фанлари кандидати Султон Ҳамидхўжаев экан.

Короткова ҳақида сўз очганимда:

— Онахонимиз ажойиб аёл, — деди фахр билан Султон. — Ўрта Осиёда унинг қадами етмаган жой йўқ: Собир ака икковлари тоғу чўл, водию қир ҳаммасини пиёда кезиб чиқишган. Аслда Елена Евгеньевнанинг ўзи билан учрашсангиз бўларди. Уйи Академия шаҳарча-

сида, яқин. Бари бир бормоқчи бўлиб турган эдим. — Лаборатория ҳисоботига қўл қўйдиришим керак...

Рози бўлдим.

Бизга ҳамроҳим Султондай, аммо унга қараганда тоши оғир мўйсафид киши эшик очди.

Елена Евгеньевна — сочи оқарган, паст бўйли, оғзи тўла тилла тиш кекса аёл бизларни очиқ чеҳра билан меҳмонхонада қарши олди. У, эғнида кўк гулли кўхна-роқ жомакор, уй ишлари билан куйманиб юрган экан.

— Чоли-кампир қишда отпуска олдик, — деди Елена Евгеньевна ишхонасига бошлаб кириб ўтиришга таклиф қилгач. — Иккимиз ҳам, мана, Султон билади, жаҳонгашта... романтиклармиз, — у ҳали бизга эшик очган йўғон кишига қараб кулиб қўйди. — Баҳор кириши билан биттамыз тоққа, иккинчимиз саҳрога қараб кетамиз.

Елена Евгеньевнанинг эри Иван Константинович ҳам биолог олим. Урта Осиё Урмон хўжалиги илмий текшириш институтининг илмий ходими, вазифаси ўрмон, тўқай зараркунандалари — ҳашаротларга қарши кураш.

Елена Евгеньевна нима мақсадда келганимни билиб:

— Собир Юнусович тўғрисида китоб ёзса арзийди. У ўз соҳаси бўйича Иттифоқдагина эмас, дунёда ҳам етакчи олимлардандир. Шу билан бирга у инсон сифатида ҳам олижаноб, — дея таъриф-тавсиф қила кетди. — Одатда, студент ҳатто аспирантнинг ҳам илмий командировкага оид ҳисоботи олинади-ю папкага тиқилади. Уттиз бешинчи йили Собир Юнусовнинг Бутуниттифоқ кимё фармацевтика илмий текшириш институтида ўтказган практикасига оид ҳисоботини эса бутун университет тинглаган. Мен ўзим биология факультетида ўқисам ҳам кимё факультетининг лиқ тўла катта зали эшиги олдида тик туриб, унипг нутқини эшитганман.

Собир Юнусович билан шахсан ўттиз олтинчи йили ёзда танишдим. Биз бир группа ботаниклар Чотқол тоғида кезиб, кечки пайт Заркентга келиб чойхонада қўндик. Шу ерга Собир Юнусов ҳам келиб қолди. Орқасидаги қопини ерга қўяётиб:

— Бу ёқларда нима қилиб юрибсиз? — деди мени кўриб қолиб.

Студент чоғидан таниш эдик. Чет, тоғли қишлоқда кутилмаганда бундай учрашувдан иккимиз ҳам қувондик.

— Ўзингиз нима қилиб юрибсиз? — дедим мен.

— Тоғда киши нима қиларди? Тилла қидиради!

Собир Юнусовичнинг бу гапи ҳазил эди. Тирсиллаб турган қопида ўт-чўпдан бошқа ҳеч нарса йўқлигини бир қарашдаёқ пайқагандим.

У Москвадаги Бутуниттифоқ кимё ва фармацевтика илмий текшириш институтидан экспедицияга келган экан.

Собир Юнусович билан иккинчи марта қирқ учинчи йили учрашдик. Ботаника институтига қўлтиқтаёқда кириб келиб, мени ўзи яқинда ташкил этган алкалоидлар лабораториясида ишлашга таклиф қилганди. Розу бўлдим.

Лабораторияда тўрт киши ишлардик: Собир Юнусович, Завьялова, Прогрессов ва мен. Прогрессов Собир Юнусович раҳбарлигида кандидатлик диссертацияси ёқлади. Ҳозир у Донбассда, Завьялова Уралдаги қасрдадир ишлайпти. Алкалоидлар лабораторияси ташкил бўлганида атиги биргина хонага жойлашган эди. Ҳозир у ўн уч лабораторияга ўсиб кенгайди — ўсимлик моддалари кимёси соҳасида ишлаётган жаҳон кимёгарларининг маккасига, йирик илмий текшириш институтига айланди. Унинг биниси бутун бир маҳаллани эгаллайди. Алкалоидлар лабораториясида тўрттагина илмий

ходим ишлаган бўлса, ҳозир институтда уч юз олтмиш битта киши ишлайди. Шулардан бир юз етмиш еттита-си илмий ходим. Қирқ учинчи йили фақат бир киши — лаборатория мудир Соби́р Юнусовнинггина илмий даражаси бор эди. Ҳозирга келиб институтда еттита фан доктори, эллик саккизта фан кандидатлари ишлайди. Буларнинг деярли бари Соби́р Юнусовнинг қаноти остида тарбия топган унинг шогирдлари, ёки неvara — шогирдларидир. Шу институтда ўсиб илмий даража олган, кейин қанот чиқариб ҳар қаёққа парвоз қилган олимлар ҳам кўп.

Соби́р Юнусов институтимизни йўргагидан ўраб-чирмаб ўстирди. Институтимиз, том маънода, Соби́р Юнусовичнинг фарзанди. Соби́р Юнусовични ҳам, ўз навбатида, шу институтимиз тарбиялади, вояга етказди. Улар иккиси қўл ушлашиб бирга ўсишди.

Партия ва ҳукуматимиз институтимизни Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотлади. Бунини институтимиз ходимларининг халқ, давлат олдида қилган хизматларининг тақдирланиши деб биламан ва шу коллектив аъзоси бўлишим билан фахрланаман.

Яна нималарни айтиб берсам экан, ўртоқ...— Елена Евгеньевна кафтини кафтига қўйиб кулимсиради.

— «Ўрта Осиёдаги алкалоидли ўсимликлар» деган икки томли асар ёзиб қўйибсиз-ку, яна нимани айтай дейсиз, — ёшимда ўтирган Султон луқма ташлади. — Ҳар бир гиёҳнинг топиллиши ўзи бир тарих-ку! Шулардан гапиринг.

Елена Евгеньевна «Қўйсанг-чп», дегандай Султонга бир қараб қўйди. Мен илтимос қилдим.

— Болалигингизда эшитгансиз ёки ўқигандирсиз: эртакларда киши умрини боқий қиладиган обиҳаёт қидириб, тузалмас дардга даво бўладиган гиёҳ излаб неча-неча қаҳрамонлар дашт-биёбонларни кезишади. Бу

аслда афсона эмас, ҳақиқат,— Елена Евгеньевна ўз фикрига қўшилган-қўшилмаганимни билишни истадн шекилли, кўзларимга синчковлик билан тикилди. — Юнон ҳаками Гиппократу, Урта Осиёлик Ибни Сино ҳам дардга даво гиёҳ қидиришган. Мана биз оддий фонийлар ҳам...

— Ундай деманг, сиз фоний эмассиз! — Султон устозига эътироз билдирди.

— ...Биз оддий фонийлар умримизни қидириш, кезиш билан ўтказаямиз. Ана шундай кезишларда нималарни кўрмадик, нималарни бошдан кечирмадик. Эллигинчи йили баҳорда Сўх атрофидан айландик. Қўштут сойи ёқалаб бораётганимизда қаттиқ жала қуйди. Йўл ёмон: тор, паст-баланд, эгри-бугри: тоғ бағридан ўтади, иккин терак бўйи пастда сой. Сел келиб қутуриб оқаяпти. «Газ — 69» машинамиз бор. Орқага қайтиб бўлмайди. Фақат олдинга юришимиз керак. Яқинда сел ўтган жилғага қиялаб тушиб, юқорилаётганимизда мотор торта олмади. Ер нам эмасми, машина олдинга юриш ўрнига орқага сирганиб бораяпти. Сакраб-сакраб ерга тушдик-да, орқа гилдирак тагига тош ташлаб тўхтатиб қолдик. Бўлмаса сойга юмалаши муқаррар эди.

Машинани тўхтатишга тўхтатдик-ку, лекин юқорига итариб чиқаришга кучимиз етмади. Бир аспирантни Сўхга юбордик. Район милицияси бошлиғи номига хат ёзиб, ёрдам беришини илтимос қилдим.

Бундай ҳодисалар тоғи тош, сўқмоқларда юрганимизда тез-тез учраб туради, шунинг учун ҳам чет жойларга сафар қилишдан олдин, ҳар ҳафтомалга қарши маҳаллий маъмуриятга учраб, ўзимизнинг кимлигимиз, нима мақсадда юрганимиздан уларни хабардор қилиб қўярдик. Буни бизга Собир Юнусович ўргатиб қўйган. Маҳаллий ҳокимиятга ўзимизнинг кимлигимизни эрта-роқ билдириб қўйишга ҳаракат қилишимизнинг яна бир

боиси бизлар экспедицияга чиққанımızда саёқ лўлиларга ўхшаб бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрамиз. Аҳоли шубҳаланмиши ҳам мумкин. Баъзи бирлари «артистмислар?» деб сўрарди. Собир Юнусович бундай пайтда: «Ҳа, мана бош раққосамиз», деб мени кўрсатарди.

Сўх район милициясининг бошлиғи таниш эди. Кечга яқин икки милиционер бир юк машина тўла одам билан етиб келиб қолди.

Сўхга етиб борганимиздан кейин кўрсатган одамгарчилиги учун район милиция бошлиғига миннатдорчилик билдирмоқчи бўлиб ҳузурига кирдим. Шунда гапдан гап чиқиб, у менга аллақандай «хаёл» деган ўт ҳақида гапириб қолди. Шу ўтнинг томиридан кичкина кесиб чойга солиб ичилса, кишини банги қилар — ширин хаёлларга чўмдирар экан. Кўпроқ ичилса кишини ақлдан оздирар, ҳатто ўлдирар экан. Кўп йиллар муқаддам бир йигит олий мактабни тамомлаб, қишлоққа мактаб директори бўлиб келибди. Эски директор саводи пастроқ, бупинг устига жуда кекчил одам экан. Ҳалиги ўз ўрнига тайинланган йигитнинг овқатига «хаёл» ўтнинг томиридан қўшиб ичирибди. Йигит жинни бўлиб қолиб, зўрга тузалибди. Кейин сир очилиб эски директор қамалиб кетибди. Сўх ва теварак-атрофдаги қишлоқларда бундай шафқатсиз қасос олишлар илгари тез-тез учраб турар экан.

Милиция бошлигининг ҳикояси мени ҳайратда қолдирди. Тўғриси бу ёғи Хитой, бу ёғи Афғонистон, Эрон чегарасигача кезганман. Минг-минглаб ўтларни биланман. Аммо «хаёл» деган ўтнинг мавжудлигидан беҳабар эканман.

Кейинча Сўх атрофидаги тоғларда юрганимизда нотаниш бир ўтни учратдим. Барги тамакиникидай. Дарҳол пичоқни ишга солдим. Қавлаб олсам томири ўша

район милиция бошлиғи тасвирлаб берганидай. Токсикологга қайтганимизда Собир Юнусовичга бердим. Текшириб кўрса «хаёл»нинг томирида атропинсимон кўз қорачиқларини кенгайтириб, мия, асабларни карахт қилувчи жуда кучли заҳар бор экан. Натижасини Сўх район маъмуриятига маълум қилдик.

Қиш соғлиғига, чорвага, умуман халқ хўжалиғига катта зиён етказувчи бундай ўсимликларни кўплаб аниқлаганимиз. Аҳолини хабардор қилганимиз. Ҳукумат эса, ўз навбатида, эҳтиёт чораларни кўрган.

Улуғ Ватан уруши йиллари Қашқадарё, Бухоро, Самарқанд областининг айрим районларида аҳоли ўртасида галати касаллик пайдо бўлди. Айниқса қирқ еттинчи, қирқ саккизинчи йилларда бу касаллик кенг тарқалди. Ҳукуматимиз шошилишчи равишда комиссия тузди. Унда атоқли меδικлар Хадукин, Компанцев, Домбровский, кимёгарлардан Собир Юнусов, Георгий Сидякин, ботаниклардан мен бор эдим.

Халқ бу касаллиқни «туя қорин» деб атаганича бор эди. Беморнинг қорини қанордай қанпайиб шишиб кетар, жигари қаттиқ оғрир. Врачлар беморнинг аҳволини енгилаштириш учун қоринни тешиб баъзиларидан ўн-ўн беш литргача сув олиб ташлар. Касал чўндай озиб кетар ва ниҳоят ҳалок бўлар эди.

Ходукин касаллиқни вирус тарқатса керак, деб тахмин қилди. Бошқа меδικлар «Боткин касали» деб даъво қилишди.

«Туя қорин» касаллиғи билан асосан қишлоқ аҳолиси касалланар эди. Шунинг учун ҳам биз Собир Юнусов, Сидякин учовимиз беморлар овқатдан заҳарланиш маганмикан, деб ўйлаб дон-дунни текширишга киришдик. Қорамиқ, чирмовуқ уруғи, темиртикан демоқчи дон-дун ичидан ўттиз тўрт хил ёввойи ўтлар уруғи, хас-чўп топдик. Булардан баъзиларни ишқорли эди.

Аммо кимёвий тузилишларини чуқурроқ ўрганишга эритма танқис. Бир неча литр хлороформ учун Собир Юнусович билан Георгий Петрович Сидякиннинг Соғлиқни Сақлаш Министрлигига кўп марталаб қатнаганлари ҳали-ҳали эсимда. Ҳамма нарса танқис оғир йиллар эдида. Шунга қарамай Собир Юнусович ўз шогирди билан ҳалиги ёввойи ўт уруғларининг кимёвий тузилишини текшириб чиқишди. «Кўкмараз» деган ўтнинг майда зангор уруғларида «гелиотрин», «лазиокарпин» алкалоидлари мавжудлигини аниқлашди. Шу алкалоидларни ҳайвонларга бериб синаб кўрилганда «туя қорин» касаллигининг белгилари уларда ҳам кўринди. Шундай қилиб, қишлоқ аҳолиси ўртасида тарқалган фожий «туя қорин» касаллиги бугдой, арпага аралашган «кўкмараз» туфайли эканини аниқладик.

Ҳукуматимиз «кўкмараз» тарқаган майдонлардан ўриб-йиғиб олинган галлага дарҳол карантин эълон қилди.

Эллигинчи йилда бўлса керак, Ховосга яқин Жулангар қишлоғида оғир касаллик пайдо бўлди: орқамия, асаб фалаж бўлиб, бутун-бутун оилаларнинг ёстиғи қуриди. Яна Собир Юнусовичнинг алкалоидлар кимёси лабораторияси иш берди. Ҳукумат комиссияси составида фожиа юз берган жойга бордик. Бу сафар ҳам ишни дон-дунни текширишдан бошладик. Қарасак, Жулангар далаларидан йиғиштириб олинган дон негadır, рангпар, кўкимтир. Собир Юнусович шогирдлари билан кимёвий тадқиқ қилганда донга қандайдир ўта заҳарли ўтнинг сути синггани аниқланди. Бугдой ангишлари, далаларни кезиб юриб, у ўтни ҳам топдик: барги бахмалдай қалин «камшир чопон» деган гиёҳ экан. Комбайнга бугдой билан ўрилиб, янчиқдан ўтганида «камшир чопон» сиқилиб суви донга сингар экан. Бундай заҳарли алкалоидни шимган дондан тайёрланган озиқ-овқатни еган одам

аста-секин заҳарланиб мия, нерв иплари фалаж бўла борар экан.

Комиссиянинг текшириш хулосаларига асосан республика ҳукуматимиз «кампир чопон» ўти тарқаган қишлоқ-районлардан йиғиб-териб олинган ғаллани истеъмол қилишни дарҳол тақиқлади. Бу билан жуда катта фожиянинг олди олиб қолинди.

«Хаёл», «кампир чопон», «кўкмараз» каби ўтлар инсонларга бахтсизлик келтирса, «Бўригул», «қорақовуқ», «санчиқўт», «эрмон» каби гиёҳлар киши саломатлигини тиклашдан ташқари бахт ҳам келтиради.

— Оддий ўт-а? Биринчи эшитишим, — дея тегишдим.

— Мен оддий ўтдан бахт топган анча кишиларни биламан, — Елена Евгеньевна бош ирғаб кулимсиради. — Қирқ тўққизинчи йили ёзда Фарғона водийсидаги Хўжа ота дарасида Собир Юнусович билан доривор ўт териб юриб қўниш жойимиздан узоқлаб кетибмиз. Кун найзада. Қиздириб турибди. Бир парча кўланка бўлса-чи. Томоқ қақраб бораяпти. Тепаликда чодир кўринди. Шунга қараб юрдик. Чиқиб борсак асаларичининг жойи экан. Бир кекса рус юзига ниқоб тутиб, тутун тутатиб уялардан асал олаяпти. Ундан: «Бир чойнак чойнинг иложи бўлармикан?», деб илтимос қилдик. Халтамызда нон-қантимиз бор. Фақат чой бўлса бас. Чол: «Уйга киринглар», деб имлади. Ичкари кирсак бир аёл чилланинг кунда қалин кўрпага ўраниб ётибди. Ранги заъфарон. Бир қарашдаёқ у бечорани безгак қийнаб қўйганини пайқадик. «Нега даволатмадингиз?» десак «Ўзимча даволанаяпман. Бу ҳали тузалиб қолганим», деди.

Унга шу атрофда турадиган бир ўзбек кампир «дамлаб ич», деб аллақандай томир берибди. Яқиндан бошлаб шуни ичаяпти экан.

Аҳоли бу ўтпи «Бўригул» деб атар экан. Мия ўтга ўхшаган чўзинчоқ, танга баргли, лўвнясимон ҳосил тугувчи оддий ўт. Собир Юнусович билан Хўжа ота, Ҳамзаобод атрофидан анча-мунчасини териб олди. Текширсак «бўригул» алкалоидга бой экан. Тошкентга қайтганимизда Собир Юнусович бир даста «бўригул» ўтини шогирди Фаттоҳ Йўлдошевга узата туриб: ярим ҳазил, ярим ҳин: «Ма, сенга бахт келтиради», деди. Чиндан ҳам Фаттоҳ Йўлдошев шу «бўригул»дан бахт топди: докторлик диссертацияси ёқлади. «Бўригул» битта Фаттоҳ Йўлдошевгагина эмас, яна кўп одамларга бахт келтирди: икки киши фан доктори; ўн уч киши эса кандидат бўлди. Собир Юнусович ва унинг шогирдлари «бўригул»дан ажратиб олган алкалоидлардан тайёрланган дорилардан эса минглаб беморлар шифо топмоқда.

Елена Евгеньевна билан суҳбатимиз давомида четроқда ўтириб кино камеранинг нимасинидир тузатиш билан банд бўлган Иван Константинович:

— Собир Юнусович яхши одам, — деб гапга аралашди. — Мен уларнинг бир экспедицияларига қатнашиб кинога олганман. Олтмиш йиллигида кўрсатмоқчиман.

Иван Константинович суратга олган рангоранг табиат манзараларини томоша қилиб ўтириб атрофимизда шундай гўзал, жаннатдай жойлар бор экан-ку, кўрмасдан ўтиб кетаётган эканмиз, деб ачиндим. Қирғизистон тоғларидаги Саричелак кўли, Зарафшон дарёсининг юқорисида дунёнинг етти ажойиботи — етти кўл... Ўтирган бўйра, юрган дарё деб бекорга айтишмас экан. Бу табиат ошиқлари хонасига киришда қуруқ кирган бўлсам чиқишда катта туҳфа кўтариб — дилимда табиат ишқи билан яйраб чиқдим.

... Бахт топганлар

Елена Евгеньевнадан кейин Фаттоҳ Йўлдошев билан учрашдим.

— Елена Евгеньевна тўғри айтибди, — деб кулди у. — Собир ака қўлимга тутқазган «бўригул» ўти устида олиб борган меҳнатим туфайли бахт топдим.

Тўғри, меҳнат, фақат мақсадга интилиш йўлидаги меҳнатгина кишига бахт келтиради. Шу билан бирга... Тинимсиз меҳнат киши қиёфасида, шубҳасиз, маълум из ҳам қолдиради: Фаттоҳ Йўлдошев тепакалини ниқоблаб турган юпка сочини силаб қўйди.

— Қирқ тўққизинчи йили Собир акага шогирд бўлишни орзу қилиб ҳузурларига келганимизда ёш йигит эдик, — Фаттоҳ Йўлдошев ўйчан бош чайқайди. — Ўсимлик моддалари кимёси бўйича аспирантурага фақат биттагина ўрин бор экан. Курсдошим Зиёвуддин Исмоилов мендан бир ёш катта. Шунинг учун аспирантурага киришда дўстим билан рақобат қилмасликка қарор қилдим. Аммо Собир ака тўхтатиб: «Агар кириш имтиҳонларини яхши топширсанглар жой топамиз», деб кўнглимни кўтардилар.

Яхши топширишга ҳаракат ҳам гапми! Ахир Фармацевтика институтида ўқиб юрган студентлик вақтимда Собир акага шогирд бўлсам деб орзу қилардим! Иккимиз ҳам қабул қилиндик.

Сиз айтган ҳалиги «бўригул» ўтини Собир ака тажрибалироқ, бошқа шогирдларига тақлиф қилганларида меҳнатлари зое кетишидан қўрқиб қабул қилишмапти. Сабаби шу «бўригул» ўти билан бир оилага мансуб «кавказ барвинниги»ни академик Ореховдай одам текшириб кўп овора бўлган экан.

Мен сизга айтсам, Собир аканинг кимёдаги катта

хизматлари шундаки, у киши бир оиллага мансуб бир хил ўсимликларнинг алкалоидли ёки алкалоидсиз бўлиши, кўп вақт, ўша ўт ўсган замин, шарт-шароитга боғлиқ эканини чуқур ўрганганлар ва назарий жиҳатдан асослаганлар. Масалан, сой бўйида ўсган девпечак билан икки-уч юз метр нарида қуруқроқ жойда ўсган девпечак дориворлик жиҳатидан бир-биридан тамоман фарқ қилиши мумкин.

Ундан ташқари, Собир ака ўсимликлар танасида ўсиш даврининг қайси пайтида алкалоид кўп тўпланишини илмий асослаб берганлар.

Собир ака бир оиллага мансуб «кавказ барвинниги»дан алкалоид олиб бўлмаганлиги билан «бўригул»ни кимёвий текширишга сарфланадиган вақт, меҳнат бекор кетмаслигига ишонганлари ҳолда менга топширгач эдилар. Ҳақиқатан ҳам Собир ака билан шу ўтдан «винканин», «винкаметрин», «эрвинин», «винканидин» алкалоидларини ажратиб олдик. Шу соҳадаги ишларимни якунлаб эллик бешинчи йилда кандидатлик диссертацияси ёқладим. Кейинча ҳам шу ишни тўхтатмадик. Бўригул тоифасидаги ўтлардан қирққа яқин алкалоид ажратиб олдик. Шундан йигирматаси бутунлай янги. 1965 йилда «бўригул» ўтидан ажратиб олинган алкалоидларнинг кимёвий хоссаларини тузиб чиққаним учун докторлик илмий даражаси беришди. Ҳозир «бўригул»дан ажратиб олинган баъзи алкалоидлар соф ёки аралашма ҳолда медицинада кенг қўлланилмоқда. Инсон учун хизмат қилмоқда, дардига даво бўлмоқда.

Меҳнат Қизил Байроқ орденли институтимизда кашф этилиб соғлиқни сақлашда кенг қўлланила бошлаган ўн хил дори учун олтинчи еттинчи йили Собир Юнусов, Ҳаким Абдуазимов, Нонил Абубакиров, Муҳаммад Султонов Елена Короткова, Валентина Масленникова, Талъат Шокиров ва мен Бируний мукофотига сазовор бўлдик.

Мен билан бирга аспирантурага кирган дўстим Зиёвуддин Исмоилов эртага йигирма тўққизинчи январда докторлик диссертацияси ёқлайди. У ҳам устозимиз Собир аканинг ёрдамида камолотга эришди. У таликтрум — санчиқ ўтнинг кимёвий тузилишини ўрганди. Домла раҳбарлигида йигирма уч алкалоид ажратиб олди. Шулардан ўн биттаси фанда бутунлай янги.

Зиёвуддин ажратиб олган алкалоидлар Москва, Фрунзе, Тошкент касалхоналарида синовдан ўтмоқда. Айрим олимлар уларнинг шифобахшлигига юқори баҳо беришмоқда. Айтгандай, Ҳаким ака билан танишдингизми? — деб сўраб қолди Фаттоҳ Йўлдошев.

Мен бош чайқадим.

— Беруний мукофоти лауреати Ҳаким Абдуазимов билан-а? Қани юринг бўлмаса таништириб қўяй.

Фаттоҳ Йўлдошев ўз бўйига нисбатан узунроқ кўк халатда. У олдимга тушиб иккинчи қаватга йўл бошлади.

Иккинчи қават йўлаги ҳам пастки қаватдагидай бора-боргунча икки томопи девор шкафлар. Очиқ эшиклардан яна ойнавон шкафлару, эгри-бугри шиша найчалар кўзга чалинади. Пастда ҳам, юқорида ҳам аллақандай нимтатир, нордон ҳид анқигани анқиган.

Фаттоҳ Йўлдошевга эргашиб торгина бир хонага кириб борганимда ёшгина аёл билан кўк халатли (бу институтда деярли ҳамманинг эғнида кўк халат) юзи қизил мағиз, барваста бир киши нок нусха шишада виқир-виқир қайнаётган кизғиш суюқликни кузатиб нима ҳақдадир гаплашаётган экан. Химия фанлари доктори Ҳаким Абдуазимов шу киши экан.

Фаттоҳ Йўлдошев бизларни таништириб чиқиб кетгандан кейин виқир-виқир қайнаётган нок нусха шишадаги қизғин моддага гўё кимёдан хабардор одамдай тикилиб туриб:

— Бу янги алкалоид кашф этиш йўлидаги янги ури-
нишлар бўлса керак? — дедим.

— Йўқ, — деди Абдуазимов бепарвогина, — шишада
лигнин қайнаяпти.

— Ахир сиз алкалоидлар кимёси лабораториясида
эмасмисиз?

— Учирма бўлганман, — мийиғида кулди Абдуази-
мов. — Бошқа ҳамма лабораторияларнинг мудирлари
каби мен ҳам учирма бўлганман.

Фан доктори даражасини олганимдан кейин домла
чақириб: «Энди катта бўлиб қолдинг. Қачонгача ме-
нинг қарамоғимда яшайсан?» деб қозон-товоғимизни бў-
лак қилганлар. Ушандан бери мана шу кичкина лигнин-
лар кимёси лабораториясида ётибмиз.

Абдуазимовнинг алкалоидлар кимёси соҳасидаги
ишидан бир оз хабардорман. (Султоп айтиб берган.)
У фанда «унгерния» деб юритиладиган «қорақовуқ»
ўсимликлар турларининг биологиясини, қаерларда ўси-
шини ўрганган бўлса, Ҳаким Абдуазимов устози Собир
ака билан ҳамкорликда улардан ўн икки хил алкалоид
олишган. Ҳозир шу алкалоидлардан тайёрланган «похла-
рин» дориси беморнинг қон босимини туширишда ёрдам
беради «Галантамин» ёш болаларда учрайдиган фожиа—
шолга қарши даво сифатида бутун дунёда шуҳрат топ-
ди. Аммо Абдуазимов қўл урган янги соҳа — лигнин
кимёсидан беҳабар эдим.

Лигнин — ўсимлик танасининг ёғоч қисми экан.

Агар каучукка лигнин қўшилса, ундан тайёрланган
машина гилдираклари анча мустаҳкам бўлиши, агар
ерни пармалаш пайтида лигнин солинса, ернинг юмша-
ши, шунингдек, қора рангли суюқлик лигниндан ўтка-
зилса, оқариши аниқланган. Аммо ғўзапоя лигнинидан
халқ хўжалигида фойдаланиш масаласи ҳалигача ўрга-
нилмаган. Фақат ғўзапоя ўтин сифатида ёқиб келинган.

— Лигнин моддасига бой ўсимлик, дарактлар ҳар қандай касалликка чидамли, умри узоқ бўлади. Агар ғўзапоядан лигнин моддасини кимёвий йўл билан тоза-лаб олиб, ўғит сифатида ишлатсак пахта турлари вильт касалига чидамли, бақувват бўлиб ўсмасмикан? Бизнинг лабораториямиз ҳал қилиши зарур муаммолардан биттаси шу, — деди Абдуазимов.

Ҳаким Абдуазимов, мени, ўз навбатида, учинчи қаватда жойлашган гликозидлар кимёси лабораториясига кузатиб қўйди.

Юрак касаллиги шу кеча-кундузда ҳамма касаллар ичда инсоният учун биринчи ўринда турган душмандир: ҳар хил касалликлар туфайли ўлаётганларнинг юзтадан етмиштаси юрак касаллигидан ўлди. Касал юрак эса, ҳозирча асосан, глюкозидлар билан даволанади.

Глюкозид — заҳар. Унинг қўн миқдордагиси — ҳалок қилади. Оз миқдордагиси — дори. Гликозидлар киши юрак уришини секинлатади. Натижада юрак мускуллари дам олади, яъни куч тўплайди. Кейин қонни шиддат билан баданга сиқиб чиқариш қудратига эга бўлади.

Глюкозидли ўсимликлар жаҳонда оз. Улардан строфантус, анчар иссиқ минтақада ўсади. Ватанимиз бу доривор ўсимликларни яқин вақтларгача чет эллардан тилла баҳосида сотиб олар эди. Эндиликда глюкозидлар кимёси лабораториясининг ходимлари Ноил Абубакиров, Яматова, Масленникова, Горович юракка даво «строфантин»ни маҳаллий ўсимликлар — суғур ўти ва кендирдан олишни ўрганишди. Жутдан эса строфантинга ўхшаш кучли «солитеринд» глюкозидни ажратиб олишга муваффақ бўлишди.

Ноил Абубакиров лабораториясининг юқорида айтилган кашфиётлари ҳозир халқ хизматида. Минглаб заиф юракларга мадор бўлмоқда. Балки, шу дамда юзлаб кишиларни бевақт ўлимдан асраб қолаётгандир.

Ана, Абубакиров рўпарамда ўтирибди: кенг пешанали, жуссаси пишиқ, ўрта бўй инсон. Унинг эғнида ҳам ўша таниш — кўк ранг кўҳна жомакор. Шундай оламшумул, ўта хайрли ишлар қилиб қўйибди-ку, на шошадди, на ҳовлиқади.

— ...Мен ҳам алкалоидлар лабораториясидан учирма бўлгапман, — дейди у чагир кўзларини қисиб.

Нонл Абубакиров Ватан урушидан подполковник даражасида жанговар Қизил Байроқ, «Богдан Хмельницкий», бириччи, иккинчи даражали Ватан уруши, иккита Қизил Юлдуз орденлари, яна кўпгина медалларнинг кавалери сифатида шон-шуҳрат билан қайтибди. Аммо, шунга қарамай, у Собир Юнусовнинг алкалоидлар кимёси лабораториясига кичик плмий ходим бўлиб киришдан уялмапти.

— ...Ўсимлик моддалари кимёсига қизиқиш менга Собир Юнусовдан юққан, — деди кимё фанлари доктори Абубакиров.

Мен кейинча терпен ва кислоталар кимёси лабораториясида бўлиб, кимё фанлари доктори Георгий Петрович Сидякин билан суҳбатлашдим; фармакология ва кимё терапияси лабораторияси мудир, медицина фанлари доктори Муҳаммад Султонов билан учрашдим; кимё фанлари кандидати Талъат Шокиров билан унинг экспериментал-технология лабораториясини айландик. Яна кўпгина плмий ходимлар билан гаплашдим. Уларнинг республикамиз шон-шуҳратини оширадиган, умуминсоний хайрли ишлар қилаётганликларини изъқадим. Яна институт коллективининг катта, аҳил оила бошлиғига, Собир аканинг ўз таъбири билан айтганимизда, халфа ва шогирдларнинг ўз устозларига нисбатан илиқ, меҳр-оқибатларини сездим.

Кечки пайт ишхонамда ўтириб замондошларим яланқалик дурадгорнинг кенжа ўғли буюк кимёгар — уста

ва унинг халфа, шогирдларидан эшитганларимни қоғозга тушириб бўлиб, энди нуқта чеккан ҳам эдимки, радиодан хушхабар эшитиб қолдим. СССР Олий Совети Президиумининг фармони билан фан ва Ватанга қилган катта хизматлари учун бир группа совет олимларига Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони берилди. Шулар қаторида Собир Юнусов ҳам бор. Худди ўзим мукофот олгандай қувондим.

— Мукофот муборак, Собир ака! — дедим ғойибона.

1969 й и л, м а р т.

М У Н Д А Р И Ж А

Қорақалпоқ дафтаридаи саҳифалар	3
Шуманай афсонаси	4
Омади келган йигит	7
Хўжайлининг хирмони Говур қалъадан баланд	8
Қутлиқиз момонинг қўшиғи	15
Амударё миллионери	20
Унинг сеҳргар қўллари	23
Мугурдак арава	29
Орол фарзандлари	37
Ўзбекистон олтини	47
Кончилар учун	49
Қидирувчилар	50
Кон	54
Сараловчилар	57
Доя	64
Парвоз	69

Дурадгорнинг кенжа ўғли	75
Табиат бир қулф .	75
Шайдойилар	77
Доривор гиёҳ қидириб .	90
Шаҳримиз боғистон бўлсин	99
Имтиҳон . . .	103
Романтиклар	108
...Бахт топганлар	113

Ўз2

А 67

А н о р б о е в С.

Парвоз. Очерклар. Т., «Ёш гвардия» 1973.
128 б.

А н а р б а е в С. **Полет.**

Ўз2

На узбекском языке

СУННАТУЛЛА АНАРБАЕВ

ПОЛЁТ

Очерки

Издательство «Ёш гвардия», Ташкент — 1973.

Редактор Э. Сиддиқов
Рассом А. Олимжонов
Расмлар редактори К. Назаров
Техн. редактор Л. Шишикина
Корректор М. Назирова

Босмахонага берилди 11/VI-1973 й. Босишга рухсат этилди 29/VIII-1973 й. Формати $70 \times 108 \frac{1}{32}$. Босма листи 4,0. Нашр листи 5,18. Шартли босма листи 5,6. Тиражи 15000. Қогоз № 1. Р—14427.

07—3—3—071
А-М 356—06—73 1973

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 49—73. Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриёти босмахонаси, Тошкент, «Правда Востока» кўчаси, 26. Заказ 2657. Баҳоси 16 т.